

RECHTSKUNDIG WEEKBLAD

REDACTIE : RIDDER RENE VICTOR, HOOFDREDACTEUR

E. BOONEN, C. CAENEPEEL

REDACTIEADRES : PROF. MR. RIDDER RENE VICTOR, BRITSELEI 40, 2000 ANTWERPEN

«QUO VADIMUS ?»

Rede uitgesproken door de procureur-generaal F. DUMON

op de plechtige openingszitting van het Hof van Cassatie

op 1 september 1980 (tweede deel)

II. Hof van Cassatie — Procedure — Enige hervormingen

13. Sedert talrijke jaren moet ons Hof van Cassatie tegen een verpletterende taak optornen. Dank zij de toewijding van al zijn leden, hun plichtsbeseft en het bewustzijn van de verantwoordelijkheid die zij jegens de Natie en alle justitiabelen dragen, kan het Hof door zware arbeid die taak zonder enige «achterstand» volbrengen. Dit is ongetwijfeld een merkwaardig resultaat. Het staat echter buiten kijf dat die arbeid die sedert lange jaren gewoonte is geworden, vermeerderd met het werk, vereist voor de namiddagzittingen die wij ons hebben opgelegd en voor de studie van onze dossiers tijdens vier, vijf of zes weken van de zogenaamde gerechtelijke vakantie, in de komende jaren kennelijk niet volgehouden zal kunnen worden.

Ons Hof verkeert niet alleen in die toestand; ook de Hoven van Cassatie van Italië, Frankrijk en Nederland hebben ermee af te rekenen. De opperste gerechtshoven van nog andere landen kennen eveneens dat probleem; sommige ervan hebben evenwel de daarbij passende maatregelen genomen.

De cijfers die ik terloops zal vermelden, spreken voor zichzelf.

Zij tonen aan dat onze opperste gerechtshoven en met name onze Hoven van Cassatie overstelpt of overbelast zijn. Dit moet aangeklaagd worden, niet zozeer omdat de daardoor op de magistraten wegende taken en verantwoordelijkheden vergemakkelijkt of verlicht moeten worden, doch vooral omdat men moet beseffen dat de opperste rechtscolleges, wanneer geen «remedies» worden gevonden en toegepast, weldra niet meer bij machte zullen zijn de Natie te dienen en de justitiabelen de bescherming te bieden waarop zij aanspraak mogen maken.

Mijn aandacht gaat thans vooral naar de toestand in Italië, Frankrijk en Nederland, want de Hoven van Cas-

satie van die landen vertonen zowel door hun samenstelling als door de hun toevertrouwde opdrachten zeer veel gelijkenis met ons Hof.

Maar ook het onderzoek van de toestand in andere landen, vooral in de Bondsrepubliek Duitsland, in Zweden, Zwitserland en de Verenigde Staten, is ongetwijfeld interessant, omdat de «technieken», aldaar aangewend om het hoofd te bieden aan de overstelping, onze aandacht verdienen. Andere landen kennen het probleem niet dat wij hier onderzoeken. Ik bedoel vooral het Verenigd Koninkrijk van Groot-Brittannië en Noord-Ierland, de Ierse Republiek en Denemarken.

Onlangs werd een onderzoek over de Opperste Gerechtshoven verricht door het *Centre d'études juridiques comparatives* van de Universiteit van Parijs I, in samenwerking met de h. Bellet, eerste voorzitter van het Franse Hof van Cassatie, en met de h. A. Tunc, hoogleraar aan de Universiteit van Parijs³⁵. Het werd voortgezet op de studiedagen die op 11 en 12 mei 1979 aan de Sorbonne werden gehouden³⁶. Door het zeer hoog niveau van dat onderzoek vormt het voor ons een bron van bijzonder waardevolle inlichtingen die wij ons naar beste vermogen te nutte zullen maken.

Die rijke oogst aanwijzingen kan nog aangevuld worden dank zij de antwoorden die ik mocht ontvangen van bevriende magistraten uit Duitsland, Denemarken, Italië, Ierland, Frankrijk, Nederland en Zweden.

Professor A. Tunc schreef: «... à peu près partout, la Cour suprême ... vit dans la hantise et sous la menace du temps, ce temps qui s'écoule et ne lui permet pas d'assumer

³⁵ *Revue internationale de droit comparé*, 1978, speciaal nummer uitgegeven door de Librairies Techniques, Parijs.

³⁶ *Revue internationale de droit comparé*, juli-september 1979.

sa tâche, mais en général, les Cours suprêmes qui sont des cours d'appel ont instauré un barrage qui leur permet de contrôler le nombre des dossiers qu'elles examinent afin de se concentrer sur l'essentiel. Les Cours de Cassation subissent un flot d'affaires sans cesse plus ample. Dans un souci de justice, auquel on rend hommage, mais *qui vient peut-être d'une insuffisante réflexion sur leur mission*, elles traitent de la même manière, non seulement le procès le plus minime et celui qui met en jeu des intérêts considérables mais surtout — ce qui est regrettable — celui qui ne pose en réalité aucun problème de droit et celui qui leur permet de clarifier, au besoin moderniser, la règle juridique»³⁷.

De h. V. Sgroi, afdelingsvoorzitter in het Italiaanse Hof van Cassatie, stelde vast: «En matière pénale, de très nombreux recours sont fondés et sont introduits pour retarder l'exécution de décisions de condamnation. En matière civile, le nombre de pourvois fondés sur la critique de la motivation de la décision attaquée, au moyen de laquelle on tend d'introduire un troisième degré de juridiction devant la Cour de Cassation, est très élevé»³⁸.

Als aanvulling bij die overwegingen dient nog te worden gezegd, dat in alle materies, burgerlijke zaken, strafzaken, fiscale en sociale zaken, ... talloze cassatieberoepen worden ingesteld die onder aanvoering — vaker ten onrechte dan terecht — van miskenning van de bewijskracht van de akten op een onjuiste uitlegging van de bestreden beslissing steunen of het Hof verzoeken een oordeel uit te spreken over de feiten van de zaak of over de wijze waarop zij door de feitenrechter werden beoordeeld.

Talloze middelen ook vragen het Hof een overeenkomst, de akte waarin die is vastgelegd of enige andere akte uit te leggen, waarbij de eisers niet weten of veinzen niet te weten dat zulks niet de opdracht van het Hof is, zoals zij ook dikwijls de rechtspraak van het Hof niet kennen of voorwenden niet te kennen, het Hof verplichtend honderden malen dezelfde doctrine te herhalen na een nauwgezette weergave van de soms ellenlange middelen en na vaak de taal, hetzij Nederlands of Frans, waarin de middelen zijn opgesteld te hebben verbeterd.

Naar gelang van hun fantasie, hun informatie of hun humeur komen de veroordeelde beklaagden in cassatie, en daartoe volstaat een gewone niet gemotiveerde verklaring. Aldus belanden hier tal van omvangrijke dossiers die wij moeten onderzoeken om ambtshalve na te gaan of de «wet» of de substantiële of op straffe van nietigheid voorgeschreven vormen werden geschonden. Slechts in uiterst zeldzame gevallen leidt dat toezicht tot cassatie op grond van een ambtshalve voorgedragen middel ... en toch hebben verscheidene magistraten van het Hof aan het onderzoek van het dossier een kostbare tijd besteed.

Ter verantwoording van het stelsel van het ambtshalve onderzoeken door het Hof van Cassatie van de rechtsplegingen waartegen geen cassatiemiddel werd voorgesteld, voert men aan, dat de veroordelingen in strafzaken bijzondere aandacht en dus in beginsel een volledig en nauwgezet toezicht vergen. Maar in het huidige stelsel

worden ons niet alle strafveroordelingen voorgelegd — lang niet alle zelfs — en wij zijn niet bevoegd om er ambtshalve kennis van te nemen. Ons toezicht wordt dus alleen op gang gebracht door de geïsoleerde en niet zelden ondoordachte initiatieven van de veroordeelden waardoor wij verplicht worden sommige rechtsplegingen te «controleren», terwijl alle andere op hun beloop worden gelaten. Dat is kennelijk een aantasting van het rechtsgevoel waarover wij ons moeten bezinnen³⁹.

Professor A. Tunc heeft onlangs zeer terecht gezegd: «... certains jugent indécent qu'une aussi large partie du temps des magistrats soit actuellement utilisée à essayer de comprendre la signification de pourvois mal rédigés et de se débarrasser de pourvois mal fondés ... On trouve dans le *Bulletin* d'une année dix arrêts qui se répètent et qui n'apportent rien en droit ... Est-il normal qu'une majorité des arrêts de la Cour de Cassation ne méritent pas d'être lus et ne présentent d'intérêt que pour les deux parties? ... Tout plaideur ... (peut) mettre à son service les plus hauts magistrats. Actuellement, le plaideur mécontent fait rédiger un pourvoi, d'autant plus incompréhensible s'il est mal fondé, obligeant les plus hauts magistrats de la Nation à le décrypter et à y répondre point par point. La Cour de Cassation constitue ainsi un troisième degré de juridiction, au moins sur le droit et parfois sur le fait, et se trouve empêchée de remplir sa fonction essentielle ... C'est une situation inadmissible ...»⁴⁰.

De overstelping van het Hof door de niet gecontroleerde toevloed van cassatieberoepen die, vaak door wie ook gecompliceerd en opgesteld, ons vragen voorleggen waarmee wij niets uitstaande hebben en waarover wij geen uitspraak mogen doen, houdt ons af van de ons door de Natie toevertrouwde opdracht, put ons uit en — dat is het woord — schaadt ons in het vervullen van onze opdracht.

Die cassatieberoepen «putten ons uit» omdat wij alle cassatieberoepen even gewetensvol en even nauwkeurig moeten beantwoorden, ook wanneer zij kennelijk ongegrond zijn of in de onwetendheid van 's Hofs opdracht werden ingesteld, ook wanneer zij eerst, vóór wij ze ont-raadselden, onverstaaenbaar waren.

Zij schaden ons, want zij dwingen ons dag aan dag te gissen naar de gedachte van hun opstellers en hun tekst te ontcijferen, ofschoon zij ons zeer dikwijls vragen voorleggen die voor het recht onbelangrijk zijn en die geen invloed hebben op de vrijwaring van de belangen van de partijen; aldus beletten zij ons — tenzij ten koste van te zware en te langdurige inspanningen — onze opdracht naar behoren te vervullen.

In cassatiemiddelen wordt aan de bestreden beslissing vaak lichtvaardig verweten dat zij een rechtsregel heeft

³⁷ «Synthèse», in *La Cour judiciaire suprême — Une étude comparative*, op. cit., in noot 35, blz. 22.

³⁸ «La Cour de cassation d'Italie», in *La Cour judiciaire suprême — Une étude comparative*, op. cit., blz. 293 e.v.

³⁹ De eerste advocaat-generaal SARTINI VAN DEN KERCKHOVE, toen advocaat-generaal, zei in zijn rede van 15 september 1937 voor het Hof van Cassatie (*Réflexions sur l'instance et la procédure de cassation en matière répressive*): «L'expérience des affaires que j'ai personnellement traitées m'a appris que les pourvois non motivés ... rejetés après examen par arrêts de formule représentent plus de 60 % du nombre total des pourvois; que, d'autre part, les pourvois non motivés accueillis par des moyens soulevés d'office représentent environ 3 % de leur total.»

⁴⁰ A. TUNC, «Journées d'études sur la Cour judiciaire suprême», *Revue internationale de droit comparé*, 1979, 634, 639, 640 en 641.

geschonden, of wordt, op ondoordachte, ja zelfs belachelijke wijze de miskenning van zulk een regel en met name van een rechtsbegrip, zoals overmacht of noodtoestand, aangevoerd; het Hof geeft die middelen integraal weer en beantwoordt ze op dezelfde manier als de ernstige middelen.

Die toestand kan niet blijven voortduren. Er moet volstrekt worden gereageerd.

Maar vooraf moeten wij aan het probleem aandacht schenken, en ik wens hier aan te tonen dat wij dat doen, net als onze collega's, inzonderheid in de Verenigde Staten van Noord-Amerika, Zwitserland, de Bondsrepubliek Duitsland, Italië, Frankrijk, Zweden ...

Vervolgens zullen wij onze werkmethodes moeten wijzigen in zoverre de Grondwet en de wetten dit mogelijk maken. Volstaan die wijzigingen niet, dan zullen wij om de legislatieve hervormingen moeten verzoeken die de toestand gebiedt.

Samen met de andere rechtscolleges vormen wij een Staatsmacht. De Staat moet dus doen wat nodig is. Dit geldt eveneens — wij zullen dat probleem aan het einde van deze rede bespreken — voor het zorgwekkend probleem van de achterstand bij de hoven en rechtbanken.

Om de beste methodes aan te kunnen nemen en in voorkomend geval de beste legislatieve hervormingen te kunnen voorstellen, moeten wij in het buitenland ons licht opsteken want het probleem bestaat of heeft bestaan in andere landen en hervormingen werden er aangenomen of worden er overwogen.

Mijn «buitenlandse reis» brengt ons in tien landen. Van meet af zal blijken, dat de ingewonnen inlichtingen deels geen nut hebben — althans praktisch gezien — voor ons probleem, doch deels, hoewel zij instellingen en rechtsplegingen betreffen die voor ons Hof niet zouden kunnen worden overgenomen, toch elementen voor de oplossing van ons probleem kunnen opleveren.

Laten wij die reis ondernemen.

14. In het *Hogerhuis van Groot-Brittannië en Noord-Ierland* aangekomen, zijn wij geneigd te denken en te zeggen: gelukkige *Lords of Appeal in Ordinary*! Zij zijn met elfen en wijzen gemiddeld 45 arresten per jaar terwijl de zesentwintig zittende magistraten van ons Hof er in dezelfde tijdsspanne 2.000 moeten wijzen⁴¹.

Het *Opperste Gerechtshof van de Ierse Republiek* (*the Supreme Court of the Irish Republic*) bestaat uit zes rechters, met inbegrip van de *Chief Justice*, en spreekt gemiddeld 100 arresten per jaar uit.

De leden van dat Hof erkennen dat zij niet overbelast zijn en men heeft mij geschreven dat mogelijke vertragingen in de berechting van de aan het Hof voorgelegde zaken eraan te wijten zijn dat de partijen na het indienen van de voorziening talmen met de voorbereiding van hun verschijning voor het Hof, terwijl de rechtspleging voornamelijk mondeling is.

Alle beslissingen in burgerlijke zaken⁴² van de *High Court* — rechtscollege van eerste aanleg — zijn vatbaar voor een voorziening bij het Opperste Gerechtshof en de negen rechters van de «*Circuit Court*» kunnen het Opperste

Gerechtshof vragen bij een prejudicieel arrest over een rechtsvraag uitspraak te doen.

De beslissingen van het hof van beroep dat bevoegd is in strafzaken — *the Court of Criminal Appeal* — kunnen aan het Opperste Gerechtshof voorgelegd worden wanneer het hof van beroep zelf of de *attorney general* ambtelijk verklaard heeft dat de beslissing een rechtsvraag van een uitzonderlijk algemeen belang betreft en dat het deswege wenselijk is deze aan het opperste rechtscollege voor te leggen. («*The decision involves a point of law of exceptional public importance and it is desirable in the public interest that an appeal should be brought to the Supreme Court.*»)

Tegen alle uitspraken van de *High Court* in strafzaken staat een voorziening bij dit Opperste Gerechtshof open, op verzoek hetzij van de veroordeelde, hetzij van de vervolgende partij. Toch worden zeer weinig strafzaken langs die weg voor het Opperste Gerechtshof gebracht: één of twee per jaar van de *Court of Criminal Appeal*, en één of twee van de *High Court*.

15. Het *Opperste Gerechtshof van Denemarken* (*Højesteret*) bestaat, met de voorzitter erbij, uit vijftien rechters.

Burgerlijke zaken waarover in eerste aanleg door de regionale hoven — *Landsretter* — uitspraak is gedaan, zijn rechtens vatbaar voor een voorziening bij het Opperste Gerechtshof. Burgerlijke zaken die door dezelfde regionale hoven in hoger beroep zijn berecht, kunnen aan het Opperste Gerechtshof slechts worden voorgelegd indien de minister van Justitie daartoe verlof heeft verleend. Dit gebeurt wanneer het een principiële kwestie betreft of wanneer een bijzondere reden die toestemming wettigt, d.w.z. normalerwijze wanneer de minister van Justitie oordeelt dat het Opperste Gerechtshof zich anders zal uitspreken dan de beslissing die men wenst te bestrijden.

Per jaar worden ongeveer 200 verzoeken tot «verlof» aan de minister van Justitie gericht, die er gemiddeld slechts twintig inwilligt.

In strafzaken doet het Opperste Gerechtshof uitspraak over de voorzieningen die gericht zijn tegen de beslissingen door de regionale hoven in eerste aanleg gewezen, d.w.z. die welke betrekking hebben op politieke misdrijven of op misdrijven die met ten minste acht jaar gevangenisstraf worden bestraft en met bijstand van een jury worden berecht.

Het Opperste Gerechtshof neemt eveneens kennis van de zaken die door de bovenvermelde regionale hoven in hoger beroep zijn gevonnist. In dat geval kan de zaak echter bij het Opperste Gerechtshof alleen aanhangig worden gemaakt indien de minister van Justitie daartoe verlof heeft verleend onder dezelfde voorwaarden als die welke hierboven betreffende de burgerlijke zaken zijn aangegeven. Per jaar worden ongeveer 150 verzoekschriften gericht tot de minister van Justitie die er gemiddeld slechts veertig inwilligt.

Het behoeft geen betoog, dat onze gezonde grondwettelijke beginselen een dergelijke inmenging van de Uitvoerende Macht in de rechtsgang niet zouden toestaan.

Het Deense Opperste Gerechtshof heeft in 1978 en in 1979 in het totaal respectievelijk 149 en 190 beslissingen uitgesproken.

16. Ook al is ons land onderweg naar een federale of quasi-federale organisatie, toch zullen onze rechterlijke organisatie en de bevoegdheid van ons Hof van Cassatie grondig blijven verschillen van de rechterlijke organisatie

⁴¹ In 1966-1967, 1510 arresten, in 1973-1974, 1657 arresten, in 1977-1978, 1807, in 1978-1979, 1834 en 1979-1980, 1913 arresten.

⁴² Twee uitzonderingen evenwel.

van de grote federatie der *Verenigde Staten van Noord-Amerika* en van de bevoegdheden van haar vermaarde en prestigieuze *Supreme Court*. De uitgestrektheid van het grondgebied en de geschiedenis van dat land, zijn tradities, zijn instellingen en zijn juridische en jurisdictionele opvattingen die te enenmale van de onze verschillen verklaren, rechtvaardigen en vergen zelfs dat er een wezenlijk verschil bestaat tussen zijn rechterlijke organisatie, de opdrachten, bevoegdheden en machten van zijn hoven en rechtbanken en de onze.

Het leek mij nochtans nuttig aan te geven hoe het Amerikaanse Opperste Gerechtshof, niettegenstaande de ingewikkeldheid en het groeiend aantal van de zaken en problemen, zijn opdracht vervult.

Men weet natuurlijk dat, ofschoon de Verenigde Staten meer dan tweehonderdtwintig miljoen inwoners tellen, hun Opperste Gerechtshof uit niet meer dan negen rechters bestaat! Dat komt doordat dit Hof de hoogste instantie van de federale rechterlijke organisatie is, terwijl iedere van de vijftig Staten zijn eigen rechterlijke organisatie heeft; voorts bezit het in feite en naar recht enkel een bevoegdheid van hoger beroep — uitzonderlijk een bevoegdheid van eerste en laatste aanleg — op het beperkt doch zeer belangrijk gebied van het federaal recht dat de federale Grondwet omvat, die met de federale wetten en de internationale verdragen de «opperste wet» van de vijftig Staten vormt.

Hoewel het *Supreme Court* in eerste en laatste aanleg bevoegd is (*original jurisdiction*) (wat betreft de zaken in verband met ambassadeurs, «de andere ... ministers» en de consuls, en ook wanneer een Staat partij is), doet het hoofdzakelijk uitspraak in hoger beroep — ten gevolge van een *appeal* of een *writ of certiorari* — tegen een beslissing van een federaal rechtscollege of van een rechtscollege van een Staat. Het kan ook uitspraak doen over een rechtspleging die nog hangende is vóór een rechtscollege van beroep.

Jaarlijks worden 4.000 à 5.000 zaken aan het opperste rechtscollege voorgelegd, doch dit wijst slechts 150 à 250 beslissingen over de grondslag van de voorzieningen. In de overgrote meerderheid van de gevallen wordt de voorziening doorgaans op vrij summieze wijze verworpen, of wordt een beslissing *per curiam* genomen waarbij het bestreden vonnis bevestigd of gewijzigd wordt met als enige motivering de verwijzing naar een vroeger arrest.

De voorziening ingesteld bij het Opperste Gerechtshof is dus hetzij een verzoek tot het verkrijgen van een *writ of certiorari* hetzij een hoger beroep (*an appeal*).

Terwijl het eigenlijke hoger beroep een recht van de partijen is, hangt het verkrijgen door een partij van een *writ of certiorari*, waardoor het Hof de beslissing van een ander rechtscollege kan wijzigen of bevestigen ofwel zich in de plaats ervan kan stellen, af van de discretionaire macht van het Hof.

Het Hof willigt een verzoek om een *writ of certiorari* in, wanneer een beslissing van een hoogste rechtscollege van een Staat men name uitspraak heeft gedaan over een vraag van federaal recht die door het Hof nog niet was beslecht, of wanneer het een beslissing betreft die met zijn rechtspraak niet zou stroken. Het verleent de *writ* wanneer een federaal hof van beroep met name een uitspraak heeft gegeven die verschilt van de uitspraak van een ander hof van beroep over een belangrijke vraag van federaal recht die het Opperste Hof nog niet heeft beslecht, of wanneer het een beslissing heeft genomen die met een arrest van het Hof

strijdig is. Het verleent de *writ* eveneens wanneer een hof van beroep afgeweken is van de regels inzake de rechtsgang ... of dienaangaande heeft beslist «op een wijze die het Hof noopt zijn recht van toezicht uit te oefenen».

Het aantal ingewilligde verzoeken om *writs of certiorari* — d.w.z. de gevallen waarin het Hof ten gevolge van een dergelijk «hoger beroep» aanvaardt een beslissing van een ander rechtscollege te «herzien» — is uiterst gering.

Tijdens de twaalf maanden vóór 30 juni 1979 heeft het Hof 142 verzoeken aangenomen en er 2.387 verworpen. Noch de aanneming noch de verwerping wordt gemotiveerd (*no reason*); uitzonderlijk maken bij verwerping één of meer rechters een afwijkende mening kenbaar (voor het gehele jaar 1979 zouden er 4.331 verzoekschriften zijn geweest). Aan de beslissing gaat een eenvoudige procedure vooraf: geregeld maakt de *Chief Justice* (de voorzitter van het Opperste Hof) de lijst op van de verzoekschriften waarvoor volgens hem geen bespreking in *conference* noodzakelijk is (d.w.z. door de rechters in de raadkamer) en bezorgt die aan alle rechters. Dezen hebben het recht een bespreking te vragen maar dit gebeurt zelden. Het is gebruikelijk een verzoek om een *writ of certiorari* in te willigen wanneer zulks door vier rechters wordt voorgesteld. Wanneer het verzoek wordt aangenomen — hetgeen, zoals reeds gezegd, zelden plaatsheeft — doet het Hof uitspraak over de gegrondheid ervan (*on its merits*) hetzij op stukken, hetzij na debatten op de terechtzitting.

Hoewel het hoger beroep (*appeal*) een rechtsmiddel is dat door de partijen mag worden ingesteld, beslist het Hof, alvorens het op zijn gegrondheid te onderzoeken, of het moet worden aangenomen, d.w.z. of het toelaatbaar kan worden verklaard. Daartoe gaat het Hof eerst na of het bevoegd is en beoordeelt het vervolgens of het voorgelegde probleem belangrijk genoeg is om een uitspraak te wettigen. Een negatieve beslissing dienaangaande is in beginsel niet met redenen omkleed.

Er zijn veel minder hogere beroepen dan verzoeken om een *writ of certiorari*. Voor het gehele jaar 1979 telde men er 306.

Wanneer het Hof het hoger beroep «toelaatbaar» verklaart en over de gegrondheid ervan (*its merits*) uitspraak doet, volstaat het vaak met een verwijzing naar één of meer vroegere arresten of geeft het, als het belang van de gekritiseerde beslissing dat wettigt, een zeer summieze uitspraak.

Wetsontwerpen die thans door het Congres worden onderzocht beogen de afschaffing van een groot aantal procedures in hoger beroep: alleen de procedure van de *writ of certiorari* zou in de regel toepasselijk blijven.

Niettegenstaande de hierboven bondig beschreven werkwijze tot «schifting» van de duizenden aan het Opperste Hof voorgelegde zaken, waardoor onmiddellijk vlot en snel alle dossiers terzijde geschoven kunnen worden die niet voor een beslissing van het Opperste Hof of voor gemotiveerde beslissing in aanmerking komen, is men in de Verenigde Staten in het algemeen van mening dat de werkzaamheden van het *Supreme Court* niettegenstaande de hulp waarover de negen rechters beschikken, te zwaar zijn gelet op de opdracht die het moet vervullen.

17. *Het Tweedse Opperste Gerechtshof*. Dit Hof bestaat uit vijftientwintig rechters, onder wie de voorzitter.

Enkele jaren na de oprichting ervan werd besloten dat de voorzieningen nog enkel zouden worden aangenomen op

voorwaarde dat drie rechters een ontvankelijkverklaring afleggen.

Daar men oordeelde dat er nog steeds te veel voorzieningen ontvankelijk werden bevonden, bepaalde de wet van juli 1971 dat het Hof — zijn commissie of zijn kamer met drie leden — voortaan een voorziening slechts ontvankelijk zou kunnen verklaren wanneer:

a) het Opperste Gerechtshof de voorziening moet onderzoeken om de toepassing van de wet te oriënteren;

b) er voor dat onderzoek bijzonder belangrijke redenen aanwezig zijn, met name een ernstige tekortkoming in de rechtspleging of de ontdekking van nieuwe gegevens die de vernietiging of de herziening van een in hoger beroep gewezen beslissing vereisen, of nog wanneer een dergelijke beslissing kennelijk het gevolg van een ernstige nalatigheid of dwaling is⁴³⁻⁴⁴.

Een voorziening moet *rechtens* worden onderzocht wanneer zij ingesteld is door de procureur-generaal bij het Opperste Gerechtshof, door de kanselier van justitie of door een parlementair procureur (*ombudsman*).

In 1975 werden slechts 48 van de 368 voorzieningen ontvankelijk verklaard, en in 1976, 55 op 433⁴⁵.

18. De Bondsrepubliek Duitsland⁴⁶. Behoudens het Constitutioneel Hof — *Bundesverfassungsgericht* — waarvan de bijzondere bevoegdheid uit zijn benaming blijkt en dat hier niet besproken hoeft te worden — zijn er in de Bondsrepubliek Duitsland vijf Opperste Gerechtshoven die tot de Rechterlijke Macht behoren:

1° het Federaal Hof — *Bundesgerichtshof* (BGH) — bevoegd in burgerlijke en strafzaken;

2° het Federaal Hof voor de administratieve zaken — *Bundesverwaltungsgericht*⁴⁷ — waarover wij het in deze uiteenzetting niet zullen hebben;

3° het Federaal Arbeidshof — *Bundesarbeitsgericht* (BAG);

4° het Federaal Sociaal Hof — *Bundessozialgericht* (BSG);

5° het Federaal «financieel» of «fiscaal» Hof — *Bundesfinanzhof* (BFH).

De eenheid van jurisprudentie van die verschillende Opperste Gerechtshoven wordt gewaarborgd door een gemeenschappelijke kamer⁴⁸ die bestaat uit de voorzitters van de vijf hoven, de kamervoorzitters, en bovendien, uit een magistraat van bepaalde kamers.

De gemeenschappelijke kamer heeft sedert haar oprichting slechts dertien uitspraken gewezen.

Het Federaal Hof bestaat uit 115 magistraten. De zestien kamers daarvan⁴⁹ tellen elke vijf magistraten, met inbegrip van de voorzitter. Het Hof heeft in 1977, 1978 en 1979 respectievelijk 749, 807 en 803 arresten (*Urteile*) in burgerlijke zaken gewezen en 334, 336 en 374 in strafzaken. Bovendien die beslissingen werden nog respectievelijk 85, 91 en 79 «ordonnantiën» (*Beschluss*) in burgerlijke zaken en 28, 25 en 16 in strafzaken genomen. De ordonnantiën zijn beslissingen waarbij een beroep wordt verworpen omdat het niet toelaatbaar is of omdat het aan de vereisten inzake vorm en termijn niet voldoet⁵⁰.

Het Federale Arbeidshof telt 25 beroepsmagistraten en 140 niet professionele magistraten. Het is onderverdeeld in zeven kamers die bestaan uit een voorzitter, twee beroepsmagistraten en twee niet professionele magistraten.

In 1977, 1978 en 1979 werden respectievelijk 326, 360 en 413 arresten gewezen en 45, 62 en 50 «ordonnantiën» van niet-ontvankelijkheid⁵¹.

Het Federaal Sociaal Hof bestaat uit 42 beroepsmagistraten en 97 niet professionele magistraten; het is onderverdeeld in 12 kamers die als volgt zijn samengesteld: een voorzitter, twee beroepsmagistraten en twee niet professionele magistraten.

Tijdens dezelfde jaren werden respectievelijk 589, 553 en 576 arresten en 52, 44 en 52 ordonnantiën van niet-ontvankelijkheid gewezen⁵².

Het Federaal Financieel (of fiscaal) Hof bestaat uit 47 beroepsmagistraten en is onderverdeeld in acht kamers van elk vijf rechters. Tijdens dezelfde jaren heeft het respectievelijk 840, 580 en 703 arresten en 276, 300 en 271 ordonnantiën gewezen⁵³ (zie begrip hierboven).

De beroepen (tot *Revision*)⁵⁴ ingesteld bij de Opperste Gerechtshoven mogen slechts op de schending van een rechtsnorm steunen.

Zij worden in burgerlijke zaken voor het Federale Hof ingesteld tegen eindarresten (*Endurteile*) van de *Oberlandesgerichte* en uitzonderlijk tegen eindvonnissen van de *Landgerichte*⁵⁴ en in strafzaken tegen de vonnissen van de *Landgerichte* en uitzonderlijk tegen arresten van de *Oberlandesgerichte*.

De beroepen (tot *Revision*) voor het Federaal Arbeidshof zijn gericht tegen arresten van de *Landesarbeitsgerichte* en in bepaalde gevallen tegen vonnissen van de *Arbeits-*

⁴⁹ Het Federaal Hof bestaat uit elf burgerlijke kamers (tien tot 1 maart 1980) en vijf strafkamers.

⁵⁰ Par. 544, a, eerste lid, van het Wetboek van burgerlijke rechtsvordering (*Zivilprozessordnung*); par. 349 van het Wetboek van Strafvordering (*Strafprozessordnung*).

⁵¹ Raadpl. par. 72 en par. 74 van de wet op de arbeidsgerechten (*Arbeitsgerichtsgesetz*).

⁵² Raadpl. par. 169 van de wet op de sociale rechtscolleges (*Sozialgerichtsgesetz*).

⁵³ Raadpl. par. 126 van de *Finanzgerichtsordnung*.

⁵⁴ Men maakt een onderscheid tussen de gemeenschappelijke beroepen, «*Revision*» genaamd (die een soort van voorziening in cassatie is) en het cassatieberoep.

Het cassatieberoep ... is een voorziening die slechts openstaat tegen bepaalde beslissingen, zoals die van de Federale Octrooirechtbank, die welke bepaald zijn bij de wet van 14 juni 1976, betreffende het huwelijk en het gezin (raadpl. SALGER, «*La Cour fédérale de justice de la République fédérale*», in *La Cour judiciaire suprême — Une enquête comparative*, Recherches Panthéon-Sorbonne-Université de Paris, I, blz. 311 e.v.

⁴³ GÖRAN DUFWA, secretaris-referendaris bij het Opperste Gerechtshof, «*La Cour suprême de Suède*», in *La Cour judiciaire suprême — Une enquête comparative*, op. cit.

⁴⁴ A. TUNC, «*Synthèse*», in *La Cour judiciaire suprême — Une enquête comparative*, op. cit.

⁴⁵ GÖRAN DUFWA, op. cit.

⁴⁶ Professor Dr. Kurt Rebmann, *Generalbundesanwalt beim Bundesgerichtshof*, is zo vriendelijk geweest een vragenlijst te beantwoorden die ik hem had toegestuurd.

⁴⁷ Het *Bundesverwaltungsgericht* is, volgens artikel 95, eerste lid, van de fundamentele wet en § 40 van de *Bundesverwaltungsgerichtsordnung*, het opperste gerechtshof voor alle publiekrechtelijke betwistingen die niet van grondwettelijke aard zijn en waarvan de beoordeling door de wet niet uitdrukkelijk aan een ander rechtscollege werd toegewezen.

⁴⁸ De gemeenschappelijke kamer werd bij de wet van 19 juni 1968 opgericht.

gerichte. De beroepen ingesteld bij het Federaal Sociaal Hof komen op tegen arresten van de *Landessozialgerichte* en in bepaalde gevallen tegen vonnissen van de *Sozialgerichte*. Ten slotte worden bij het Federaal Fiscaal Hof de beroepen (tot *Revision*) aanhangig gemaakt die gericht zijn tegen arresten van de *Finanzgerichte*.

Drie regelingen verlichten de taak van de Opperste Gerrechtshoven zodat zij de opdrachten waartoe zij zijn opgericht naar best vermogen kunnen uitvoeren: 1° selectie van de zaken waarin een beroep is ingesteld, die in aanmerking worden genomen en onderzocht zullen worden; 2° beperkingen van de motiveringsplicht (motivering waarin niet is voorzien door de fundamentele wet maar door procedurewetten); 3° mogelijkheid om een mondelinge behandeling uit te sluiten (deze maatregel is voor ons van weinig belang, aangezien er voor ons Hof in beginsel geen mondelinge debatten worden gehouden).

18bis. De selectie van de zaken

1° Bij het Federaal Hof — Burgerlijke Zaken

De «vermogensrechtelijke zaken»

a) Indien de waarde van het geschil niet meer dan 40.000DM bedraagt, is het beroep slechts toelaatbaar mits het *Oberlandesgericht* daartoe verlof verleent. Dit wordt verleend wanneer: i) de zaak een principieel belang vertoont, ii) het arrest dat men wenst te bestrijden afwijkt van een beslissing van een Federaal Hof of van de gemeenschappelijke kamer van de opperste federale hoven (par. 546 van het Wetboek van burgerlijke rechtsvordering — ZPO).

Het *Oberlandesgericht* behoeft zijn voor het Federale Hof bindende beslissing van weigering of verlening van verlof niet te motiveren. Tegen de beslissing waarbij het verlof wordt geweigerd, staat geen voorziening open.

De *Oberlandesgerichte* hebben in 1977 378, in 1978 443 en in 1979 430 verlopen verleend⁵⁵.

b) Indien de waarde van het geschil meer dan 40.000DM bedraagt, is een dergelijk verlof niet vereist, maar het Federaal Hof kan weigeren het beroep aan te nemen (*Annahme der Revision*). Het weigert zulks wanneer de zaak niet principieel belangrijk is of met name wanneer er geen zware schending van een recht is geweest⁵⁶⁻⁵⁷. Verleningen van

verlof worden niet gemotiveerd. Verwerpingen worden het bij uitzondering doch vrij beknopt.

Het Hof heeft in 1977 265, in 1978 320 en in 1979 434 beroepen aangenomen. In 1977 heeft het 664, in 1978 782 en in 1979 764 beroepen geweigerd.

Niet-vermogensrechtelijke zaken

Het verlof van het *Oberlandesgericht* is steeds vereist. Het aantal door die instanties verleende verlopen is begrepen in de bovenvermelde cijfers betreffende de vermogensrechtelijke zaken.

Wanneer die rechtscollages van hoger beroep een hoger beroep — *Berufung* — tegen een beslissing van een *Landesgericht* niet ontvankelijk verklaard hebben, is de voorziening bij het Federaal Hof steeds ontvankelijk.

Voor strafzaken bestaat er geen «selectie».

Het Hof hoeft trouwens slechts uitspraak te doen over een gering aantal aanvragen tot herziening die in beginsel tot de bevoegdheid van de hogere regionale rechtbanken, de *Oberlandesgerichte*, behoren⁵⁸.

«Thans worden ongeveer 90 pct. van de herzieningszaken zonder mondelinge debatten behandeld»⁵⁹.

Over de vraag, of de wet krachtens welke die «selecties» mogelijk zijn — een wet die het verlengstuk is van andere wetten⁶⁰ die slechts tijdelijk waren — in overeenstemming is met de fundamentele wet, hebben beide kamers van het Constitutioneel Hof van de Bondsrepubliek vier arresten gewezen.

Men verwacht een definitieve beslissing van de verenigde kamers van dit Hof.

notification) et que, jusqu'à cette date, la partie intimée peut présenter ses vues sur cette question par l'intermédiaire d'un avocat admis auprès de la Cour. La plupart des parties intimées utilisent cette possibilité. La délibération de la chambre a lieu à huis clos avec la composition normale: le président de la chambre et quatre conseillers. Elle aboutit à l'admission de la révision par une majorité normale ou à son rejet par une majorité de quatre à un. La décision d'admission n'est motivée qu'exceptionnellement. Le rejet est normalement motivé en quelques lignes, plus ou moins des formules habituelles, et parfois clarifiant le principe, parmi ceux qui sont en jeu, pour lequel la chambre approuve le jugement attaqué», (HANS HILL, bovenvermeld verslag).

⁵⁸⁻⁵⁹ H. SALGER, «La Cour fédérale de justice de la République fédérale d'Allemagne», in *La Cour judiciaire suprême — Une enquête comparative*, Recherches Panthéon-Sorbonne-Université de Paris, I, p. 311 e.v.

⁶⁰ «... Le recours de révision était déjà limité en fonction de la valeur du litige au temps du prédécesseur de la Cour fédérale de justice, la Cour d'Empire (*Reichsgericht*). Le recours n'était recevable que lorsque cette valeur était supérieure à un montant minimum: à l'origine — en 1879 — 1.500 M. A raison de l'accroissement continu du nombre des recours, la limite fut relevée à plusieurs reprises, chaque augmentation ne remédiant que pour peu de temps à la surcharge de la Cour. Ces mesures comportaient de plus l'inconvénient que l'importance proportionnelle des matières de droit portées devant la Cour changeait d'une manière regrettable. En même temps qu'il portait, en 1969, la valeur litigieuse minimale à 25.000DM, le législateur ouvrit (loi d'allègement) une nouvelle voie: il accorda à la Cour fédérale de justice le pouvoir de rejeter un recours en révision sans débats oraux et par une décision non motivée au cas où la chambre saisie de l'affaire jugeait à l'unanimité le recours non justifié. En 1975, finalement, un nouvel amendement au Code de procédure civile permit à la Cour de rejeter le recours si la cause ne revêt pas une importance fondamentale» (HANS HILL, op. cit.).

⁵⁵ Het aantal weigeringen van verlof is niet bekend.

⁵⁶ Deze gronden waarop een voorziening wordt toegelaten werden mij meegedeeld in het antwoord dat ik mocht ontvangen van de *Generalbundesanwalt beim Bundesgericht*. De heer HANS HILL, kamervoorzitter in dat hoog rechtscollège, schrijft: «Quant aux recours en revision qui ne concernent pas une question d'importance fondamentale, ils sont en principe admis lorsque la Cour leur accorde une chance sérieuse au fond et ils sont rejetés s'ils semblent devoir n'entraîner qu'un renvoi de l'affaire au tribunal régional supérieur à raison d'un vice de procédure auquel le tribunal pourrait très probablement remédier sans changer le résultat final» («La sélection des affaires par le *Bundesgerichtshof* de la République fédérale d'Allemagne», onuitgegeven verslag, voorgedragen op de *Journées d'études sur la Cour judiciaire suprême*, Parijs, Sorbonne, 11 en 12 mei 1979).

⁵⁷ «La procédure d'admission du recours en révision peut être résumée de la manière suivante. Après la présentation des motifs du recours, le président de chambre informe les parties en cause que la chambre ne délibérera pas sur la question d'admission avant une date précisée (en général au moins quatre semaines après cette

Een beroep (tot «herziening») kan sedert 1 juli 1979 aan het Federaal Arbeidshof of aan het Federaal Sociaal Hof slechts voorgelegd worden indien daartoe in beginsel verlof verleend werd door het *Landesarbeitsgericht*⁶¹ (of *Sozialgericht*), nu de waarde van het geschil niet meer meetelt bij het verlenen of weigeren van het verlof. De vordering moet toegelaten worden wanneer: a) de zaak een principieel belang vertoont, b) de beslissing die men wenst te bestrijden afwijkt van een arrest van het Federaal Arbeidshof (of van het Federaal Sociaal Hof), of nog, wanneer dat hof over de zaak nog geen uitspraak heeft gedaan, van een beslissing van een andere kamer van het *Landesarbeitsgericht* (of *Landessozialgericht*) of van een ander *Landesarbeitsgericht* (of *Landessozialgericht*).

Tegen de beslissingen van de arbeidsgerechten of van de sociale gerechten waarbij het verlof wordt geweigerd kan een beroep bij het *Bundessozialgericht* ingesteld worden.

Ten slotte de voorzieningen bij het Federaal Fiscaal Hof (steeds *das Rechtsmittel der Revision*):

Die beroepen zijn ontvankelijk wanneer de waarde van het geschil meer dan 10.000DM bedraagt en wanneer daartoe door een *Finanzgericht* verlof is verleend. Instelling van beroep (tot «herziening») wordt dus toegestaan wanneer: 1) de zaak een principieel belang vertoont; 2) de beslissing die men wil bestrijden, afwijkt van een vroeger arrest van het Federaal Fiscaal Hof; 3) die beslissing een procedurefout vertoont⁶². Er bestaan geen statistieken over het aantal beroepen waarvoor verlof verleend of geweigerd werd⁶³.

Tegen de weigering van verlof kan een voorziening bij het Fiscaal Federaal Hof worden ingesteld die door het Hof kan worden aangenomen onder de in de wet bepaalde voorwaarden⁶⁴.

De *motiveringsplicht* kent tal van beperkingen.

19. Het «*Tribunal Fédéral*» van de Zwitserse *Confédération*. Dit complexe rechtscollege, dat hetzij in eerste aanleg hetzij in hoger beroep uitspraak doet en met name als «herzieningsgerecht» en cassatiegerecht, bestaat uit acht afdelingen: een publiek- en administratiefrechtelijk Hof, twee burgerlijke hoven, een federaal Hof in strafzaken, een kamer van inbeschuldigingstelling, een assisenhof, een buitengewoon hof van cassatie ...

Thans zijn er 30 rechters in het *Tribunal fédéral*⁶⁵. De effectieve rechters worden bijgestaan door plaatsvervangende rechters, rechtsprofessoren, rechters in de opmerste kantonale rechtbanken en advocaten. De voorzitters van de verschillende afdelingen doen zo nodig een beroep op hun medewerking. Het publiek- en administratiefrechtelijk «hof» (afdeling) heeft hen bijna doorlopend nodig.

Ook de zeer belangrijke taak van de griffiers en secretarissen, thans ten getale van 28, moet worden beklemtoond (men vraagt dat dit aantal tot 45 wordt verhoogd).

Nadat het vonnis is gewezen stelt de griffier de defini-

tieve motivering op aan de hand van het verslag van de instruerende rechter (verslaggever) en van de opmerkingen van de andere rechters.

Er wordt nu overwogen, dat de secretarissen en de griffiers de rechters een nog ruimere bijstand zouden verlenen.

Het aantal aan het *Tribunal* voorgelegde zaken gaat in stijgende lijn: 1.507 in 1966, 1.629 in 1969 en 3.037 in 1979. Tijdens het jaar 1979 werden 2.786 beslissingen gewezen, terwijl dat aantal in 1969 1.705 was.

Het Zwitserse *Tribunal fédéral* is net als de Opperste Gerechtshoven in andere landen overbelast en die toestand is zorgwekkend.

Het probleem en de mogelijke oplossingen worden dan ook onderzocht in twee commissies, de ene benoemd door de Regering (de Federale Raad), de andere opgericht door de Federale Rechtbank zelf.

Maar thans reeds wendt men gebruik van bepaalde werkwijzen en procedures aan of hanteert men bepaalde ontvankelijkheidsvoorwaarden om de opdracht van de rechters te verlichten zodat zij de problemen die het waard zijn of die op nuttige wijze aan de Federale Rechtbank onderworpen kunnen worden, naar behoren kunnen onderzoeken.

De aanzienlijke hulp die de griffiers en de secretarissen verlenen en het feit dat zeer vaak op plaatsvervangende rechters een beroep wordt gedaan, heb ik reeds vermeld.

De «voorziening tot wijziging» (*recours en réforme*), gericht tot de burgerlijke «hoven», is in vermogensrechtelijke zaken slechts ontvankelijk wanneer de waarde van het geschil minstens 18.000 Zwitserse frank bedraagt.

De rechtspleging voor het *Tribunal* kent een tweede methode om de zaken te «selecteren» of a.h.w. te selecteren.

«Lorsque le recours lui paraît manifestement mal fondé ou téméraire, le président ou le juge rapporteur, si le président en a désigné un, établit un rapport écrit, en général succinct, qui circule avec le dossier auprès des juges: ceux-ci le visent pour approbation. En cas d'opposition, ou même d'hésitation manifestée par un juge, la circulation du dossier est interrompue et la cause est traitée selon la procédure ordinaire. Cette procédure rend de grands services. L'exigence de l'unanimité tempère l'insécurité qui peut résulter d'une décision sans débat ni délibéré. Dans certaines cours, elle réduit de plus de moitié le rôle des audiences. Le tribunal y recourt sans aucun égard ni à l'importance de la cause, ni au volume du dossier ou à l'ampleur des mémoires»⁶⁶.

De genoemde procedure is blijkbaar nog doeltreffender voor het publiekrechtelijke «Hof» en voor het Hof van Cassatie in strafzaken waar een delegatie van drie leden uitspraak doet over voorzieningen die kennelijk niet ontvankelijk of ongegrond zijn⁶⁷.

20. Het Franse Hof van Cassatie. De bevoegdheden⁶⁸, de samenstelling en de rechtsplegingen van dat Hof verto-

⁶¹ Raadpl. par. 72a van het *Arbeitsgerichtsgesetz*.

⁶² Raadpl. par. 115 en 116 van de *Finanzgerichtsordnung* (FGO).

⁶³ Volgens par. 116 van de FGO is het verlof om beroep «tot herziening» in te stellen in bepaalde gevallen niet vereist.

⁶⁴ Raadpl. par. 115, derde lid, van de FGO.

⁶⁵ Daarbij nog zeven rechters die zitting hebben in de Federale Rechtbank inzake verzekeringen.

⁶⁶ P. CAVIN, «La procédure devant le Tribunal fédéral suisse», in *La Cour judiciaire suprême. Une enquête comparative*, op. cit.; A. TUNC, «Journées d'études sur la Cour judiciaire suprême», *Revue internationale de droit comparé*, 1979, 633-634.

⁶⁷ ANTOINE FAVRE, *Droit constitutionnel suisse*, blz. 233 en 234.

⁶⁸ Historische omstandigheden en grondwettelijke bepalingen en tradities, die grondig verschillen in Frankrijk en België, hebben ertoe geleid dat in ons buurland de bevoegdheid van de Raad van State veel ruimer is dan bij ons, zodat talrijke zaken die in Frank-

nen veel gelijkenis met die van ons Hof, wat niet verwonderlijk is aangezien beide rechtscolleges een gemeenschappelijke oorsprong hebben.

Ook bij het Franse Hof heeft het al maar toenemend aantal voorzieningen een kritieke overbelasting veroorzaakt. Dat aantal, dat in de negentiende eeuw (1832) 666 bedroeg, was in 1978 opgelopen tot 14.242, waarvan 9.766 in burgerlijke en 4.476 in strafzaken.

«En matière pénale, l'on est passé de 4.476 pourvois en 1978 à un peu plus de 5.000 en 1979 ... Devant les chambres civiles, le nombre total des pourvois, qui était de 9.766 en 1978, s'est approché de 11.000 en 1979 ...»⁶⁹.

De *Cour de Cassation* is als volgt samengesteld: een eerste voorzitter, een procureur-generaal, zes kamervoorzitters, een eerste advocaat-generaal, drieëntachtig raadsheren, negentien advocaten-generaal en vierentwintig raadsheren-referendarissen⁷⁰.

Met het oog op de rationalisatie van de werkzaamheden van het Hof en om de zeer zware opdracht van al zijn magistraten te verlichten, opdat die in staat zouden zijn de gewone zaken vlugger te behandelen en meer tijd te besteden aan de moeilijkste en ingewikkeldste zaken, werden bij de wet nr. 79-9 van 3 januari 1979 — tot wijziging van sommige bepalingen inzake het Hof van Cassatie — voor de verschillende kamers «beperkte bezettingen» ingevoerd. Artikel 3 van die wet heeft na het eerste lid van artikel L. 131-6 van het Wetboek van de gerechtelijke organisatie een nieuw lid ingevoegd dat luidt als volgt:

«Toutefois, chacune des chambres comprend une formation restreinte composée de trois magistrats au moins, qui examine les pourvois dès la remise de son mémoire par le demandeur: cette formation rejette les *pourvois irrecevables ou manifestement infondés*.»

Sedert lang bestond er al een «kamer van de verzoekschriften» (*Chambre des requêtes*) die de voorzieningen schiftte en aldus — naar de woorden van Troplong — de draaischijf van de afhandeling van de burgerlijke zaken was. Zij dankte haar naam aan het feit dat zij verzoekschriften of vorderingen tot cassatie beoordeelde zonder contradictoir debat en enkel op grond van het pleidooi van de partij die het cassatieberoep instelde. Wanneer zij oordeelde dat het verzoekschrift geen enkel cassatiemiddel bevatte, verwierp zij het verzoekschrift op conclusie van het openbaar ministerie, na het verslag en eisers opmer-

kingen te hebben gehoord. Alleen wanneer het verzoekschrift degelijke middelen tegen het bestreden arrest bleek te bevatten, werd de voorziening door de kamer der verzoekschriften toegelaten en verleende deze toestemming tot het houden van een contradictoir debat voor de burgerlijke kamer van het Hof⁷¹.

Aan de kamer der verzoekschriften werd vooral haar ingewikkelde en trage werking verweten.

Men kritiseerde de kamer ook omdat zij, naar men beweerde, vaak haar opdracht te buiten ging: zij zou namelijk voorzieningen grondig zijn gaan onderzoeken en zou zodoende cassatieberoepen verworpen hebben in zeer delicate zaken die zij eigenlijk naar de burgerlijke kamer had moeten verwijzen zodanig dat zij op bepaalde punten tot een eigen jurisprudentie zou zijn gekomen, wat strijdig leek met haar aard en instelling⁷².

E. Glasson en A. Tissier waren niet overtuigd van de gegrondheid van die kritiek⁷³.

Niettemin werd de kamer der verzoekschriften bij de wet van 23 juli 1947 opgeheven.

Tussen de vroegere kamer der verzoekschriften en de huidige «beperkte bezettingen» van de kamers van het Hof, ingevoerd bij de wet van 3 januari 1979, bestaan de volgende gelijkenissen en verschillen.

Gelijkenissen: net als de kamer der verzoekschriften spreken de kamers «in beperkte bezetting» enkel arresten tot verwerping uit en doen zij slechts uitspraak op grond van het verzoekschrift van eiser, zodat de rechtspleging niet contradictoir is.

Verschillen: uit de tekst van de wet — en wellicht ook uit de geest ervan — kan weliswaar worden afgeleid dat de «beperkte bezettingen» van de kamers geen contradictoire uitspraken geven, maar bij J. Boré lezen we: «La sélection après un examen sommaire du moyen de cassation et sans une étude approfondie du dossier s'est révélée très difficile et très incertaine ... C'est dire combien une sélection rapide, fondée sur le critère de la valeur du pourvoi, s'avère difficile. Pour remédier à cette difficulté, les présidents de chambre ont accepté que l'inscription au rôle de la formation restreinte fût contradictoire et que les *avocats constitués par les parties soient admis à présenter leurs observations*. Ainsi, grâce à la collaboration de la Cour et de son barreau, la sélection des affaires fonctionne dans des conditions qui offrent le maximum de garanties ...»⁷⁴.

Uit de parlementaire voorbereiding van de wet van 1979 blijkt duidelijk, en daarover schijnt in de Senaat eensgezindheid te hebben bestaan, dat nu de beslissing van de kamer in beperkte bezetting een rechtsprekend karakter heeft, ook de *motiveringsverplichting* stilzwijgend werd aangenomen, met dien verstande dat de motivering zeer summier mag zijn⁷⁵.

⁷¹ Raadpl. met name HENRI HOUYVET, *La Chambre des requêtes de la Cour de cassation*, thèse pour le doctorat, Parijs, Librairie nouvelle de droit et de jurisprudence, 1906, blz. 75 en 76.

⁷²⁻⁷³ *Traité théorique et pratique d'organisation judiciaire, de compétence et de procédure civile*, derde uitgave, Parijs, Recueil Sirey, 1925, blz. 261-262.

⁷⁴ JACQUES BORÉ, «Réflexions sur la sélection des affaires devant la Cour de cassation», *Rec. Dalloz-Sirey*, 14 november 1979, Chronique XXXVIII.

⁷⁵ Prof. HERBRAUD, «Aggiornamento de la Cour de cassation», *Rec. Dalloz-Sirey*, 3 oktober 1979, Chronique XXXIV. Raadpl.

rijk voor het hoog administratief rechtscollege worden gebracht in België aan het Hof van Cassatie worden voorgelegd.

Ons Hof neemt kennis van de voorzieningen tegen de arresten van de Raad van State en van het Rekenhof, hetgeen in Frankrijk niet het geval is. Bovendien kan ten onzent in beginsel tegen elke in laatste aanleg door onverschillig welk rechtscollege gewezen beslissing een cassatieberoep worden ingesteld.

⁶⁹ Rede uitgesproken door de procureur-generaal Schmelck op de plechtige openingszitting van 3 januari 1978.

⁷⁰ Het ambt van raadsheer-referendaris werd ingesteld bij de wet van 3 juli 1967. De magistraten-referendarissen zijn zittende magistraten die jonger zijn en een hiërarchisch lagere rang bekleden dan de raadsheren en de advocaten-generaal in het Hof van Cassatie; zij worden benoemd voor een periode van ten hoogste tien jaar. Zij worden aan de kamers van het Hof toegevoegd, waar zij zitting hebben met een adviserende stem. Zij komen uit de rechtscolleges van feitelijke aanleg en keren na verloop van die tien jaar terug.

Het is zeker nog te vroeg om de doelmatigheid van de bij de wet van 3 januari 1979 ingevoerde «hervorming» definitief te beoordelen.

Het decreet nr. 79-941 van 7 november 1979 heeft artikel 628 van het Wetboek van burgerlijke rechtsvordering gewijzigd, in dier voege dat: «... le demandeur en cassation qui succombe dans son pourvoi peut, en cas de recours jugé abusif, être condamné à une amende civile dont le montant ne peut excéder 10.000 francs et au paiement d'une indemnité envers le défendeur».

«Ce procédé de dissuasion, peu prisé par la doctrine, est infiniment plus dangereux que le précédent, parce qu'il tend à établir une sélection des plaideurs par l'argent: la dissuasion du pourvoi par l'amende ne joue guère pour une société commerciale qui dispose de moyens importants et qui fera passer le montant de celle-ci dans ses frais généraux. Cette dissuasion est au contraire très forte à l'égard des plaideurs modestes et même avec des moyens de cassation sérieux et la consultation positive d'un avocat ... ne peuvent prendre le risque d'encourir une amende dont le maximum représenterait plusieurs mois de leur salaire»⁷⁶.

21. *De Italiaanse Corte di Cassazione*. De bevoegdheid van dit opperste gerechtshof stemt bijna geheel overeen met die van ons Hof. Tegen de arresten van de Raad van State en het Rekenhof kan zoals bij ons een cassatieberoep worden ingesteld dat «slechts aangenomen wordt op grond van motieven die inherent zijn aan het rechtscollege» (Grondwet, artikel 111).

Tijdens het jaar 1979 werden 9.352 cassatieberoepen in burgerlijke zaken en 24.469 cassatieberoepen in strafzaken ingesteld. De burgerlijke kamers hebben 8.569 arresten gewezen en de strafkamers hebben in openbare zitting 12.943 en in raadkamer 25.943 arresten uitgesproken.

De *Corte Cassazione* is samengesteld uit een eerste voorzitter, een procureur-generaal, een adjunct-voorzitter, vijftig afdelingsvoorzitters, zes advocaten-generaal, tweehonderddrieënveertig raadsheren en vierendertig substituten van de procureur-generaal.

De rechtsplegingen voor het Italiaanse Hof duren langer dan voor het onze aangezien in 50pct. van de burgerlijke zaken en in 20pct. van de strafzaken gepleit wordt. Pleidooien worden echter alleen gehouden wanneer de zaak op de openbare terechtzitting wordt behandeld, want het is zo dat een groot aantal zaken definitief wordt behandeld in raadkamer, op voorstel van twee raadsheren die de dossiers eerst toezenden aan het parket van de procureur-generaal om de geschreven conclusie van de parketmagistraat in te winnen. Cassatieberoepen inzake voorlopige hechtenis moeten in raadkamer behandeld worden. De raadkamer mag beslissen over de niet-ontvankelijke of klaarblijkelijk ongegronde cassatieberoepen. In de laatstgenoemde gevallen kunnen de advocaten vragen de zaak naar de openbare terechtzitting te verwijzen, wat slechts voor 10pct. van de cassatieberoepen gebeurt.

Hoewel de Italiaanse Grondwet⁷⁷, net als de onze, de motivering verplicht stelt, is die motivering summier voor de verwerping van kennelijk ongegronde cassatieberoepen.

De magistraten van het Hof van Cassatie erkennen dat zij ten eerste geholpen worden door de magistraten van hoger beroep en van eerste aanleg die hun krachtens een speciale opdracht zijn toegevoegd en hen bij de voorbereiding van de arresten en de conclusies bijstaan. Ook prijzen zij zich gelukkig dat zij een beroep kunnen doen op een bijzonder goed ingestelde computer. Niettemin achten zij zich overbelast. Men denkt bijgevolg aan hervormingen.

22. *De Hoge Raad der Nederlanden*. De bevoegdheid en de samenstelling van dit rechtscollege gelijken sterk op die van ons Hof. Aangezien echter in de Nederlandse Grondwet geen bepaling voorkomt in de zin van artikel 95 van onze Grondwet, kan het Nederlandse Opperste Gerechtshof zelf over de grond van de zaak uitspraak doen, met name wanneer de feiten definitief en volledig door de feitenrechter zijn vastgesteld.

Dit is echter niet het enige verschil.

Terwijl in België alle door de hoven en rechtbanken in laatste aanleg gewezen beslissingen vatbaar zijn voor cassatieberoep, mogen enerzijds in Nederland bepaalde beslissingen in strafzaken, bepaalde vonnissen van de kantonrechters en de arresten in een welbepaalde materie van één hof van beroep (dat van Arnhem) niet aan de Hoge Raad worden voorgelegd. Anderzijds, zijn de beslissingen van de professionele «orden» niet aan het toezicht van de Hoge Raad onderworpen evenmin als de arresten van de Raad van State of van de Rekenkamer. Ten slotte is ook de bevoegdheid in sociale zaken van de Hoge Raad niet zo omvangrijk als die van ons Hof.

De Hoge Raad bestaat uit 25 zittende magistraten: een president, 4 vice-presidenten en 20 raadsheren. Een procureur-generaal en 7 advocaten-generaal, wier statuut en opdrachten gelijken op die van de procureur-generaal en de advocaten-generaal bij het Belgisch Hof van Cassatie, nemen eveneens in alle zaken conclusies.

Tijdens het jaar 1979 werden bij de Hoge Raad 321 zaken aan de burgerlijke kamer (300 in 1978), 1155 zaken aan de strafkamer (1004 in 1978) en 614 aan de belastingkamer (487 in 1978) voorgelegd.

De heer Wiarda, voormalig president van de Hoge Raad der Nederlanden en van het Benelux-Gerechtshof, zou tijdens de studiedagen over het Opperste Gerechtshof verklaard hebben⁷⁸: «Du fait que le Hoge Raad ne connaît pas la sélection (des affaires) il est menacé d'encombrement. Les milieux intéressés aimeraient que l'on introduise la sélection par un système comparable au système allemand, mais ces problèmes techniques n'ont pas priorité au Parlement.»

ook R. LINDON, «De certaines récentes modifications de la procédure devant la Cour de cassation», *La Semaine juridique*, 1980, nr. 2.967.

⁷⁶ J. BORÉ, *op. cit.* Raadpl. ook R. LINDON, *op. cit.*

⁷⁷ Artikel 111: Alle rechtsprekende maatregelen moeten met redenen omkleed zijn.

⁷⁸ *Revue internationale de droit comparé*, 1979, 631-632.

(Derde deel in volgend nummer)

AFWENTELN VAN BEHEERDERSAANSPRAKELIJKHEID OP DERDEN

In het *Belgisch Staatsblad* van 23 mei 1980 verscheen een K.B. van 13 mei 1980 waarbij een beslissing wordt vernietigd, getroffen door de raad van beheer van de Gewestelijke Ontwikkelingsmaatschappij voor de provincie Oost-Vlaanderen, in zijn vergadering van 28 maart 1980¹. De vernietiging wordt als volgt gemotiveerd:

«Overwegende dat, bij beslissing van de raad van beheer van de Gewestelijke Ontwikkelingsmaatschappij voor de provincie Oost-Vlaanderen van 28 maart 1980, een ontwerp van overeenkomst tussen enerzijds de Gewestelijke Ontwikkelingsmaatschappij voor de provincie Oost-Vlaanderen en de beheerders aangeduid door deze Ontwikkelingsmaatschappij in vennootschappen anderzijds, werd goedgekeurd, waardoor deze ontwikkelingsmaatschappij zich ertoe verbindt de verantwoordelijkheid te dragen van de door zijn lasthebbers bij de uitoefening van hun mandaat begane fouten;

«Overwegende dat, overeenkomstig dit ontwerp van overeenkomst, de schaden of boetes die het gevolg zijn van opzettelijke fout of bedrieglijke handelingen van de vrijwaring uitgesloten zijn, de schade of boetes echter die het gevolg zijn van een kennelijke grove fout niet uitgesloten zijn wat strijdig is met de openbare orde;

«Overwegende dat volgens artikel 63ter van de gecoördineerde wetten op de handelsvennootschappen, dat werd ingevoerd door artikel 91 van de wet van 4 augustus 1978 tot economische heroriëntering, de kennelijke grove fout wordt aangezien als een reden om, inzake faillissement, beheerders en andere verantwoordelijkheidsdragers persoonlijk aansprakelijk te stellen.»

De vernietigingsbeslissing wordt, wat de bevoegdheid betreft, gebaseerd op het K.B. van 17 september 1973 houdende de organisatie van de controle op de gewestelijke ontwikkelingsmaatschappijen².

Zoals is beslist door de Raad van State en wordt beaamd door Suetens, mist dit K.B. rechtsgrond om de Koning toe te laten beslissingen van organen van de G.O.M.'s te vernietigen³. Het bestuurlijk toezicht op de G.O.M.'s is krachtens de basiswet van 15 juli 1980 houdende de organisatie van planning en economische decentralisatie beperkt⁴. Er is immers alleen voorzien in een goedkeuring bij K.B. van de statuten (art. 15, § 1, laatste lid) en in het vereiste van voorafgaande machtiging van de minister van Financiën voor het aangaan van leningen (art. 15, § 4). Zonder een wettelijke grondslag kan de Koning zijn bevoegdheid ter zake niet uitbreiden of aanvullen⁵. De betreffende ontwerp-overeenkomst kon derhalve niet door de

Koning vernietigd worden. Maar ook de grondslag en de motivering van het vernietigingsbesluit is voor betwisting vatbaar. In de ontwerp-overeenkomst verbindt de G.O.M. Oost-Vlaanderen er zich toe de verantwoordelijkheid te dragen voor de fouten, die door haar lasthebbers begaan worden in de uitoefening van hun mandaat van beheerder in de vennootschappen waarmee zij wil samenwerken. Enkel de boetes of de schade die het gevolg zijn van opzet of bedrog worden uitgesloten.

Hieruit leidt het vernietigingsbesluit af dat de schade of de boetes die het gevolg zijn van een kennelijk grove fout, als bedoeld in art. 63ter Venn. W., niet uitgesloten worden en dat dit niet geoorloofd is omdat dit artikel van openbare orde is.

Dat de ontwerp-overeenkomst eveneens de bij art. 63ter Venn. W. geregelde aansprakelijkheid omvat lijkt een juiste gevolgtrekking en aan een beding dat in algemene bewoordingen is opgesteld moet in beginsel geen beperkende draagwijdte worden toegekend⁶.

De vraag is echter of art. 63ter Venn. W. van openbare orde is.

Volgens het Hof van Cassatie is van openbare orde «de wet die de essentiële belangen van de staat of van de gemeenschap raakt of die in het privaatrecht de juridische grondslagen vastlegt waarop de economische of morele orde van de maatschappij rust», terwijl als dwingend recht wordt beschouwd «die wet die enkel privé-belangen beschermt»⁷.

Volgens De Page, bij wiens doctrine het Hof van Cassatie zich aansloot, moet men «analyser l'esprit de l'institution et rechercher en quoi ou par quoi, elle est en rapport avec les exigences essentielles de la collectivité ou les bases fondamentales de droit privé»⁸.

Een dergelijk onderzoek is m.b.t. de aansprakelijkheidsregeling van de beheerders van vennootschappen tot hier toe slechts vrij fragmentair gebeurd, hetgeen niet belet dat men aan de hand van de rechtsleer de lening kan verdedigen dat art. 62, tweede lid, Venn. W. van openbare orde is⁹.

De redenering is dat het bestuur een functie vervult waarvan de wet het statuut regelt, rekening houdend met het algemeen belang binnen het kader van een organisatie die door haar wettelijke structuur het voorrecht van de beperkte aansprakelijkheid geniet.

⁶ KRUIHOF, MOONS en PAULUS, «Overzicht van rechtspraak 1965-1973 — Verbintenissen», *T.P.R.*, 1975, 518, nr. 77;

VAN OMMESLAGHE, «Examen de jurisprudence — Obligations», *R.C.J.B.*, 1975, 530, nr. 58. Zie echter Cass., 22 maart 1979, *R.W.*, 1979-80, 2238, met noot.

⁷ Cass., 9 december 1948, *Pas.*, 1948, I, 699.

⁸ DE PAGE, I, nr. 91, blz. 111.

⁹ RESTEAU, *Traité des sociétés anonymes*, II, nrs. 905 en 941; VAN RYN, *Principes*, I, eerste druk, 1954, nr. 618, blz. 399; RONSE, *Algemeen deel Vennootschapsrecht*, 1975, blz. 470; VAN OMMESLAGHE, *Le régime des sociétés par actions et leur gestion en droit comparé*, Brussel 1960, nr. 336, blz. 554; BELTIENS, *Droit commercial belge*, II, nr. 14, blz. 394; PASSELECQ, *Nov., Soc. Comm.*, 1934, nr. 1883, blz. 311.

¹ Statuten G.O.M. Oost-Vlaanderen, K.B. 1 augustus 1975 (*Stbl.*, 15 november 1975), dat het K.B. van 1 maart 1975 (*Stbl.*, 8 juli 1975) wat de statuten van de G.O.M. Oost-Vlaanderen betreft, vervangt.

² *Stbl.*, 29 september 1973.

³ Raad van State, 23 maart 1978, *R.W.*, 1978-79, 1498, met noot L.P. SUETENS.

⁴ *Stbl.*, 31 juli 1970; de gecoördineerde tekst is te vinden bij VAN GERVEN, *Wb. Economisch en Financieel recht*, deel I, AC, II, 1.

⁵ Zie voetnoot 3.

Deze redenering kan men ten aanzien van deze toch vage normeringsbegrippen overtrokken vinden, aangezien de aansprakelijkheidsregeling binnen de handelsvennootschappen die in het economisch verkeer optreden, toch slechts privé-belangen betreft, zeker in de betrekkingen tot de vennootschap (9a), zodat men eerder geneigd kan zijn aan deze aansprakelijkheidsregeling binnen een systeem van beperkte aansprakelijkheid «slechts» een dwingend karakter toe te kennen.

Beide redeneringswijzen kunnen ook op art. 63ter Venn. W. worden toegepast en daaraan wordt zelfs enigszins kracht bijgezet door art. 3bis van het K.B. van 24 oktober 1934¹⁰. Dit artikel bepaalt dat bij faillissement en kennelijk grove fout een verbod tot commerciële beroepsuitoefening kan worden opgelegd, waaruit blijkt dat de wetgever de schuldigen als een gevaar voor de gemeenschap op het gebied van de handel beschouwt.

Anderzijds is het zo dat zowel art. 63ter Venn. W. als art. 3bis van voornoemd K.B. een ruime matigingsbevoegdheid geeft aan de rechter. De rechter kan, maar is daartoe niet verplicht, een veroordeling uitspreken zelfs wanneer een kennelijk grove fout wordt vastgesteld¹¹.

Men kan de vraag stellen of dit voldoende is om het dwingend karakter of het karakter van openbare orde aan art. 63ter Venn. W. te ontnemen, nu de redeneringswijzen die kunnen worden gevolgd voor art. 62, tweede lid, Venn. W., eveneens opgaan voor art. 63ter Venn. W. Maar ook indien art. 63ter Venn. W. van openbare orde zou zijn, dan nog is dit geen voldoende grondslag om de bedoelde overeenkomst af te wijzen.

De bedoelde ontwerp-overeenkomst laat zich analyseren als een contract waarbij een (mogelijke en toekomstige) schuldenaar met zijn contractant overeenkomt dat deze laatste de nadelige patrimoniale gevolgen voor zijn rekening neemt die de schuldenaar ten gevolge van schadevergoedingsvorderingen van derden zou lijden. Dit contract kan een vrijwaringsovereenkomst genoemd worden¹².

De overeenkomst raakt de schadevergoedingsvorderingen tussen de aansprakelijken en diens schuldeiser niet en evenmin hun grondslag en hun gevolgen. Zij beperkt zich tot een regeling over de schadevergoeding en zij is vanuit economisch standpunt vergelijkbaar met de verzekering.

Een verzekering is het echter niet aangezien de overeenkomst niet gesloten wordt door de professionele verzekeraar en er evenmin premies betaald worden¹³.

Vrijwaringsovereenkomsten zijn in beginsel geoorloofd¹⁴, ook wanneer zij betrekking hebben op schade die het gevolg is van een fout, bestaande in een schending van een regel van openbare orde¹⁵. Twijfel hierover bestaat voornamelijk ten aanzien van vrijwaringsovereenkomsten betreffende de aansprakelijkheid van architecten, aansprakelijkheid die van openbare orde is¹⁶. Men kan echter niet zonder tegenspraak enerzijds stellen dat het de openbare orde aanbelangt dat diegene die de taak van architect aanvaardt, er ook zelf de aansprakelijkheid voor moet dragen en anderzijds de verzekering van deze aansprakelijkheid toelaten.

De argumentatie dat de verzekering in een franchise voorziet en ook verscheidene uitsluitingen en opzeggingsmogelijkheden bevat, doen principieel hieraan niet af. Fundamenteel is dat de patrimoniale gevolgen van een verantwoordelijkheid verlegd worden. De clausules die in de verzekeringsovereenkomsten voorkomen, hebben slechts betrekking op de relatie verzekeraar-verzekerde¹⁷.

Ook in het zeerecht levert de vrijwaringsovereenkomst moeilijkheden op in de verhouding tot het cognossement

— convention de garantie: MAZEAUD en TUNC, *Traité de la responsabilité civile*, 5e éd. 1960, nr. 2568, blz. 727.

¹³ FONTAINE, *Droit des assurances*, Brussel 1975, nr. 10, blz. 52, nr. 11, blz. 53 en nr. 17, blz. 74;

FEYAERTS en RENAULT, Nov., V, *Assurances*, nr. 360, blz. 90; zie ook VAN RYN en HEENEN, *Principes*, IV, blz. 4, noot 2.

¹⁴ Zie voetnoot 12 en Cass., 6 oktober 1977, *Pas.*, 1978, I, 152, Arr. Cass., 1978, 163; Rb. Brussel, 18 maart 1976, *R.G.A.R.*, 1977, nr. 9729; Hof Brussel, 10 oktober 1974, *R.W.*, 1975-76, 1242, met noot J. HERBOTS; Rb. Brussel, 24 december 1970, *Pas.*, 1972, 13, waar de rb. een exonerationsovereenkomst noemt wat in werkelijkheid een vrijwaringsovereenkomst is; Vred. Bergen, 4 juni 1930, *R.G.A.R.*, nr. 743; Rb. Charleroi, 8 mei 1930, *R.G.A.R.*, 1930, 742, met noot VAN RYN; Rb. Bergen, 24 februari 1932, *R.G.A.R.*, nr. 1587; Cass. fr., 9 januari 1933, *Sirey*, 1934, I, 209, met noot D. BASTIAN; Hof Bordeaux, 28 juni 1920, *Sirey*, 1921, 00, 1, met noot HUGUENY.

¹⁵ Cass., 7 september 1962, *R.W.*, 1962-63, 646, met conclusie Ganshof van der Meersch.

¹⁶ Cass., 5 mei 1967, *Pas.*, 1967, I, 1046, *R.W.*, 1967-78, 79.

¹⁷ HANNEQUART, *Droit de la construction*, Brussel, 1974, nr. 543, blz. 395; voetnoot 12, nr. 37, blz. 177. Er moet duidelijk onderscheid gemaakt worden tussen overdracht van taken van de architect op de aannemer, derhalve de overdracht van verantwoordelijkheid (Schuld) die al dan niet geoorloofd is en de vrijwaringsovereenkomst die betrekking heeft op de aansprakelijkheid (Haftung), hetgeen vaak niet gebeurt; FLAMME, noot Cass., 27 september 1973, *R.C.J.B.*, 1974, blz. 542; BRICMONT, *La responsabilité des architectes et entrepreneurs*, Brussel 1971, nr. 78, blz. 88; FLAMME en LEPAFFE, *Le contrat d'entreprise*, Brussel 1966, nr. 710, blz. 409.

Zie ter bevestiging van de tekst: Cass., 29 september 1972, *Pas.*, 1973, I, 124, *R.W.*, 1972-73, 1179, *T.Aan.*, 1975, 8, met noot VAN DER STICHELEN.

^{9a} Zoals dit aanvaard wordt i.v.m. art. 1382 e.v. B.W.: Cass., 29 september 1972, *Pas.*, 1973, I, 124; DE PAGE, II, nr. 911, blz. 877.

¹⁰ K.B. 24 oktober 1934 zoals gewijzigd door W. 4 augustus 1978, *Stbl.*, 17 augustus 1978; J. LIEVENS, «Het K.B. nr. 22 van 24 oktober 1934 zoals gewijzigd door de anti-crisiswet van 4 augustus 1978», *B.R.H.*, 1979, blz. 30.

¹¹ J. RONSE, «De facultatieve aansprakelijkheid van beheerders en zaakvoerders in geval van faillissement met ontoereikend actief», *V.E.V.*, 1979; *R.P.S.*, 1979, 305.

¹² De benaming staat niet vast; de volgende benamingen komen eveneens voor:

— vrijwaringspact: Cass., 7 september 1962, *R.W.*, 1962-63, 646, met conclusie Ganshof van der Meersch; DALCQ, noot onder Rb. Gent, 27 juni 1961, *R.G.A.R.*, nr. 6886; HANNEQUART, «Les clauses d'irresponsabilité dans les contrats d'entreprise et la sécurité du travail», *Ann.Fac.dr.Liège*, 1958, nr. 6, blz. 150;

— waarborgclausule: KRUIHOF, MOONS en PAULUS, *a.w.*, nr. 79, blz. 519;

— waarborgovereenkomst: MATTHIJS en BAETEMAN, «Overzicht van rechtspraak (1961-1964) Verbintenissen», *T.P.R.*, 1966, nr. 5, blz. 70;

— vrijwaringsbeding: DRION, *Handelingen Nederlandse Juristenvereniging*, 1957, 202;

— garantiebrieven: zie voetnoot 20;

— pacte analogue à l'assurance: ESMEIN, «Les clauses de non-responsabilité», *Rev. Trim. Dr. Civ.*, 1926, 343; PLANIOL en RIPERT, *Traité de droit civil français*, 1952, nr. 409, blz. 554;

waarvoor de wettelijke regeling eveneens als van openbare orde wordt beschouwd¹⁸. Zonder op de bijzondere problematiek van de vrijwaringsovereenkomst (garantiebrief) in het zeerecht nader in te gaan, heb ik toch mijn twijfels over de kwalificatie ervan als zijnde een tegenbrief die het *cognossement* ontkracht. De garantiebrief is immers een overeenkomst waardoor de afzender zich verbindt om de schadevergoeding op zich te nemen die de rederij zou moeten betalen aan de koper ten gevolge van het feit dat de beschrijving van de geladen koopwaar zoals zij voorkomt in het *cognossement*, niet zou overeenstemmen met de ter bestemming ontscheepten waar.

Hierdoor worden de gevolgen van de vervoerovereenkomst niet gewijzigd. De wettelijke aansprakelijkheidsregeling blijft haar volle gelding behouden, slechts de betaling van de eventuele schadevergoeding wordt bij overeenkomst geregeld. Omvat de garantiebrief ook een regeling over de vaststaande schade op het ogenblik van de inschepping, dan volgt daaruit het bedrieglijk karakter van het «clean» *cognossement*, wat meebrengt dat de garantiebrief geen gevolg kan hebben omdat in dit geval de overeenkomst de organisatie van bedrog tegen derden tot voorwerp heeft¹⁹⁻²⁰.

Zoals hierboven reeds is gezegd, is de vrijwaringsovereenkomst te vergelijken met een verzekering zonder een verzekering te zijn. Dit heeft als gevolg dat de bijzondere bepalingen die van toepassing zijn op de verzekering niet gelden voor de vrijwaringsovereenkomst. In het bijzonder is art. 16 van de wet op de verzekeringen²¹ die de verzekering voor grove fout uitsluit, niet van toepassing op de vrijwaringsovereenkomst²².

¹⁸ Art. 91, boek II, titel I, wb. Kh.

¹⁹ DE PAGE, I, nr. 93, blz. 132.

²⁰ Zie VAN DER PERREN, «Het verdrag van Brussel van 25 augustus 1924 en de garantiebrieven in het zeerecht», *R.W.*, 1956-57, 126; VAN DOOSSELAERE, «Le problème des clauses marginales et des lettres de garantie», *Jur. Anvers*, 1957, 61; COLLIN, «De garantiebrief», *R.W.*, 1961-62, 2142; VAN RYN en HEENEN, *Principes*, III, nr. 2301, blz. 4901; L. FREDERICQ, *Handboek*, 1978, nr. 791, blz. 126.

²¹ Art. 16 Wet op de verzekeringen.

²² In België zijn er echter ook wel voorstanders voor een analoge toepassing van de verzekeringswet: VAN RYN, noot onder Rb. Charleroi, 8 november 1930, *R.G.A.R.*, nr. 742; PIRSON en DE VILLÉ, *Responsabilité extra contractuelle*, Brussel 1935, nr. 327, blz. 191; SALKIN, «Peut-on valablement stipuler qu'on ne répondra pas de sa faute», *Bull. Ass.*, 1930, 753, waarbij moet worden opgemerkt dat deze stellingname dateert van vóór het cassatiearrest van 25 september 1959 (*Pas.*, 1960, I, 113) dat de assimilatie van grove schuld en opzet heeft afgeschaft. Anderzijds moet de buitenlandse literatuur, voornamelijk de Franse en de Nederlandse, met grote omzichtigheid worden geraadpleegd. In beide stelsels is de exoneration voor grove fout niet geoorloofd terwijl de verzekering voor grove fout wel toegelaten is. De deducties wat de vrijwaringsovereenkomst betreft lijken echter te verschillen. Zo nemen MAZEAUD en TUNC aan dat, anders dan voor de verzekering, een vrijwaring voor grove fout niet mogelijk is (*Traité de la responsabilité civile*, 5e ed. 1960, nr. 2568, blz. 729); HÉMARDE is echter voorstander van een gelijkstelling met de verzekering (*Théorie et pratique des assurances terrestres*, Parijs, 1924, I, nr. 40, blz. 69). In Nederland neemt DRION een analoge toepassing van de verzekering aan (*Handelingen Nederlandse Juristenvereniging*, 1957, 203).

De vrijwaringsovereenkomst wordt derhalve beheerst door het gemene recht, dat enkel een voorafgaande schadevergoedingsregeling uitsluit die betrekking heeft op schade veroorzaakt door opzet of bedrog omdat dit strijdig is met de openbare orde²³.

In beginsel heeft de vrijwaringsovereenkomst tot doel dekking te verschaffen tegen toekomstige schade. De overeenkomst kan echter reeds bestaande schade omvatten, zelfs de schade die het gevolg is van bedrog of verzet²⁴, voor zover de overeenkomst hierdoor geen bedrog tegenover derden wil organiseren of laten voortduren²⁵.

Zoals hierboven reeds is opgemerkt, wordt de vrijwaringsovereenkomst gesloten met een ander dan de eventuele toekomstig schuldeiser(s). Dit betekent daarom niet dat de overeenkomst die gesloten wordt met de eventuele toekomstige schuldeiser anders en met name als een exoneration moet gekwalificeerd worden ten aanzien van die schuldeiser.

Immers, bij de vrijwaringsovereenkomst verplicht de contractant zich tot een positieve prestatie, nl. het bedrag van de schadevergoeding te betalen; een exonerationsovereenkomst of -clausule daarentegen houdt een negatieve verbintenis in waarbij de schuldeiser afstand doet van de vordering tot schadevergoeding, wat wel iets anders is²⁶. Dit aspect heeft voornamelijk belang bij eventuele compensatie (art. 1289 B.W.), vooral dan in een faillissementscontext²⁷.

In casu is het duidelijk dat de G.O.M. Oost-Vlaanderen een potentiële schuldeiser van de beheerder kan zijn ofwel als aandeelhouder ofwel als schuldeiser.

Overigens is het zo dat al valt de vrijwaringsovereenkomst onder art. 1165 B.W., zij voor de schuldeisers van de beheerder niet onbelangrijk is. De zijdelingse vordering (art. 1166 B.W.) kan hier met name met succes onder omstandigheden worden ingesteld. Theoretisch is het zelfs mogelijk dat in een overeenkomst een beding ten behoeve van derden (art. 1167 B.W.) wordt ingeschreven.

Op grond van de in het vernietigingsbesluit aangehaalde gegevens, lijkt de litieuze vrijwaringsovereenkomst te moeten worden gekwalificeerd als een eenzijdige overeenkomst.

Zij is echter geen schenking aangezien de *animus donandi* ontbreekt. De bedoeling van de overeenkomst lijkt minder te bestaan in het bevoordelen van bepaalde personen dan in het aantrekken of het behouden van onderlegde personen die zonder deze overeenkomst geen be-

²³ Cass., 25 september 1959, *Pas.*, 1960, I, 113, *R.C.J.B.*, 1960, 10, met noot DABIN; HAYOIT DE TERMICOURT, «Bedrog en grove schuld op het stuk van niet-nakoming van contracten», *R.W.*, 1957-58, 66.

²⁴ J. DABIN, «Autonomie de la volonté et lois impératives, ordre public et bonnes moeurs, sanction de la dérogation aux lois en droit privé interne», *Ann.dr.sc.pol.*, VIII, 1939-40, 236, nr. 30.

²⁵ Zie voetnoot 19.

²⁶ J. LEHRER, «Des clauses d'irresponsabilité», *R.G.A.R.*, nr. 6800; VAN RYN, «Les clauses de non responsabilité», *R.G.A.R.*, nr. 703; DALCQ, *Nov.*, *Droit civil*, V, 2, 1962, nr. 4280, blz. 781; EÖRNI GYULA, «The validity of clauses excluding or limiting liability», in *Rapports généraux au IXe Congrès international de droit comparé* 1974, Brussel, 1977, blz. 201; C. SIMONTRAS, «La validité de clauses de non responsabilité ou limitation de responsabilité», zelfde werk als hiervoor, blz. 253.

²⁷ VAN RYN en HEENEN, *Principes*, IV, nr. 2682, blz. 243.

heerder wensen te zijn wegens de ermee gepaard gaande aansprakelijkheid. Het belangrijkste gevolg daarvan is dat een authentieke akte (art. 931 B.W.) niet vereist is²⁸.

Hiermee is dan tevens gezegd dat de raad van beheer een dergelijke overeenkomst kan aangaan aangezien hier de vennootschap toch een commercieel belang kan doen gelden door «haar» bekwame mensen af te vaardigen in de vennootschappen waarmee zij wil samenwerken zodat de handeling niet om niet moet beschouwd worden²⁹.

In de litigieuze overeenkomst worden ook de door de beheerders te betalen boeten op de G.O.M. Oost-Vlaanderen afgewenteld. Dit beding kan ongetwijfeld problemen opleveren o.m. m.b.t. strafrechtelijke boeten die als straf persoonlijk zijn en waarover wegens strijd met de openbare orde geen overeenkomsten kunnen worden afgesloten³⁰.

In dit verband zij onderstreept dat er nog heel wat discussie bestaat over het al dan niet strafrechtelijk karakter van vele sociale en fiscale boeten.

Men is het erover eens dat de minnelijke schikking met onmiddellijke betaling, niet als een straf moet worden aangemerkt³¹. Een probleem kan echter wel ontstaan wanneer na een onmiddellijke betaling toch een vervolging wordt ingesteld en een veroordeling met strafrechtelijke boete wordt uitgesproken te verminderen met de reeds betaalde som³².

Men kan de vraag stellen of de betaalde som dan geen strafrechtelijk karakter verkrijgt. Maar zelfs indien dit zo zou zijn lijkt een overeenkomst hieromtrent niet ongeoorloofd omdat het strafkarakter slechts een opschortende werking heeft en zeker niet afhankelijk is van de onmiddellijke betaling.

Daarnaast kan nog worden geconstateerd dat in het economisch strafrecht een aantal strafrechtelijke boeten niet wordt opgelegd aan de materiële dader maar aan een ander, hetgeen het persoonlijk karakter van de straf in beginsel ondermijnt³³.

Wegens al deze omstandigheden lijkt het gepast de overeenkomst slechts nietig te verklaren voor zover zij betrekking heeft op de strafrechtelijke boeten die een werkelijk persoonlijk karakter hebben³⁴.

Tot slot moet ook opgemerkt worden dat het wat de verantwoordelijkheidsregeling van de beheerders betreft, irrelevant is of zij met derden verbonden zijn door een arbeidsovereenkomst, een statuut of een lastgeving. De functie van beheerder is een zelfstandige functie die autonoom moet worden uitgeoefend³⁵. Dit is zelfs niet anders

wanneer de benoeming en het ontslag gebeurt door de Koning zoals in de N.I.M.³⁶. Men kan hier een vorm van bestuurlijk toezicht in zien, maar daar beperkt het zich toe.

Dit alles neemt niet weg dat tussen de beheerder en de derde een aanstellingsverhouding kan bestaan die art. 1384, derde lid, B.W. van toepassing maakt. De aanstellingsverhouding is echter gebaseerd op een feitenkwestie die niet ipso facto af te leiden is uit een bestaande arbeidsovereenkomst, een statutaire relatie of een lastgevingsverhouding met derden³⁷.

Het mag beklemtoond worden dat, ook al wordt de beheersfunctie uitgeoefend in het kader van een arbeidsovereenkomst met een derde, dit in geen enkele omstandigheid een toepassing mee brengt van de arbeidsrechtelijke aansprakelijkheidsregeling van art. 18 W.A.O. De aansprakelijkheidsregeling van art. 18 W.A.O. is immers «slechts» van dwingend recht³⁸.

De aansprakelijkheidsregeling van het vennootschapsrecht is daarentegen, zeker wat de aansprakelijkheid jegens derden betreft, zoals boven gezegd, volgens de heersende opvatting van openbare orde. De regel van openbare orde prevaleert op die van dwingend recht.

Anderzijds kan men aannemen dat het voorwerp van de (clausule van de) arbeidsovereenkomst die de beheersfunctie in dit kader laat uitoefenen, strijdig is met de organisatorische regeling van de vennootschapswetgeving (art. 54 Venn. W.), die de zelfstandigheid van het bestuur vooropstelt. Daaruit kan men afleiden dat een met de vennootschappelijke regeling strijdige overeenkomst nietig is, zodat de dwingende bepalingen (art. 18 W.A.O.) die deze overeenkomst normaal beheersen, niet van toepassing zijn. De organisatorische vennootschapsregeling kan minstens dwingend recht genoemd worden, hetgeen toelaat de inbreuken te sanctioneren met een relative nietigheid die kan ingeroepen worden door diegenen wier belangen door deze dwingende bepalingen worden beschermd, waaronder niet alleen de vennootschap en het bestuur, maar ook de individuele aandeelhouders en de vennootschapsschuldeisers³⁹.

Tot slot houdt een retrocessie van de inkomsten die een beheerder uit hoofde van zijn functie verkrijgt op zichzelf niet in dat er een arbeidscontract of een aanstellingsverhouding aanwezig is, maar het kan wel een aanwijzing in die richting zijn⁴⁰.

Deze omstandigheid betekent bovendien ook niet dat de beheersfunctie kosteloos wordt uitgeoefend⁴¹. De beheer-

²⁸ DE PAGE, VIII, 1, nr. 15, 3e blz. 33; MARTY en RAYNAUD, *Les Obligations*, II, vol. 1, 1962, nr. 64, blz. 54; MAZEAUD, *Leçons de droit civil*, II, 1978, nr. 99, blz. 83.

²⁹ J. RONSE, *Algemeen deel Vennootschapsrecht*, 1975, blz. 380.

³⁰ VAN RYN en HEENEN, *Principes*, IV, nr. 2417, blz. 16; SCHUIND en VANDEPLAS, *Traité pratique de droit criminel*, Swin- nen, 1980, blz. 116.

³¹ VAN HOUDT en CALEWAERT, *Belgisch Strafrecht*, III, nr. 1786 en 1787, blz. 878.

³² Art. 65 Verkeerswet.

³³ COLAES, «De onderneming een uitdaging voor het recht», *R.W.*, 1979-80, 2297; LEGROS, «Observation sur le rapport de juin 1978 de la commission par la révision du Code pénal», *J.T.*, 1980, 17; TROUSSE, *Droit pénal*, Nov., I, 1, nr. 644, blz. 152; nr. 747.

³⁴ VAN GERVEN, *Algemeen deel*, nr. 133, blz. 426.

³⁵ RAAIJMAKERS, *Joint ventures*, Kluwer Deventer 1976, nr. 434, blz. 282; VAN BRUYSTEGEM, «De vennootschap van de multinationale onderneming», *R.W.*, 1979-80, 2289.

³⁶ Art. 3bis, tweede lid, W. 2 april 1962; de gecoördineerde tekst is te vinden in *Wb. Econ.Fin.* Van Gerven, Deel I, en I¹.

³⁷ R. KRUIHOF, «Aansprakelijkheid voor andermans daad», *R.W.*, 1978-79, 1415, nr. 27; DE PAGE, II, nr. 986, blz. 1012, en nr. 988, blz. 1018; MAST, *Overzicht van administratief recht*, nr. 506, blz. 400.

³⁸ A. en M. COLENS, *Le contrat d'emploi*, 1980, nr. 48, blz. 87.

³⁹ VAN GERVEN, *Algemeen deel*, nr. 135, blz. 431.

⁴⁰ A. en M. COLENS, *a.w.*, nr. 6, blz. 14; zie ook in het kader van stemafspraken VAN RYN en VAN OMMESLAGHE, «Examen de jurisprudence, Les Sociétés Commerciales, 1966-1971», *R.C.J.B.*, 1973, 407, nr. 45.

⁴¹ RONSE e.a., «Overzicht van rechtspraak, Vennootschappen 1968-77», *T.P.R.*, 1978, 817, nr. 192.

der heeft recht op de vergoeding die als zodanig tot zijn patrimonium behoort en de overeenkomsten die hij omtrent zijn patrimonium maakt, raken in beginsel derden niet (artt. 1165, 1166 en 1167 B.W.), dit alles voor zover deze inkom-

sten niet rechtstreeks aan de derde, werkgever of lastgever van de beheerder worden afgedragen.

Ben VAN BRUYSTEGEM

RECHTSPRAAK

HOF VAN CASSATIE

3e KAMER — 14 APRIL 1980

Voorzitter: de h. Gerniers

Raadsheer-rapporteur: de h. Mahillon

Advocaat-generaal: de h. Lenaerts

Advocaat: mr. Houtekier

Arbeidsovereenkomst — Tekortkoming aan verplichtingen — Staking — Op zichzelf geen beëindiging van arbeidsovereenkomst.

Een tekortkoming van een partij doet, op zichzelf, de arbeidsovereenkomst niet eindigen.

Staken doet, op zichzelf, in geen geval de arbeidsovereenkomst eindigen.

D. t/ N.V. Z.

Conclusie van de advocaat-generaal Lenaerts

Het arrest verwerpt eisers vordering tot betaling van een opzeggingsvergoeding, een vergoeding wegens willekeurige ontslag, een ontslagpremie en een eindejaarspremie, omdat eiser zelf de arbeidsovereenkomst beëindigde door te hebben geweigerd, niettegenstaande de aanmaning van weerster, de arbeid te hervatten.

In het eerste onderdeel van het middel vecht eiser deze beslissing aan op grond dat hij in staking was en de verplichting tot het verrichten van arbeid dienvolgens was geschorst.

Tot staving van zijn bewering verwijst eiser natuurlijk naar het arrest van 23 november 1967¹, luidens hetwelk «de deelneming aan een staking op zichzelf de wil niet insluit om de arbeidsovereenkomst voor werklieden of voor bedienden te verbreken en dienvolgens de verbreking ervan niet tot stand brengt».

Wanneer ik de conclusie van advocaat-generaal Colard naast het arrest leg, komt het mij voor dat het Hof door de woorden «op zichzelf» een belangrijke beperking aan de geformuleerde regel heeft willen stellen: niet elke staking is de uitdrukking van de wil de arbeidsovereenkomst te beëindigen; rekening moet worden gehouden met de bedoeling van de stakers. Volgens advocaat-generaal Colard kan een staking die ertoe strekt hogere lonen of betere arbeidsvoorwaarden te bekomen, wel worden beschouwd

als een beëindiging van de arbeidsovereenkomst. Maar dit is niet het geval, wanneer de staking de naleving van de bestaande overeenkomst beoogt, en a fortiori wanneer het om een solidariteitsstaking of een politieke staking gaat. En de advocaat-generaal besluit daaruit: «Comment dès lors serait-il possible d'admettre a priori, que la grève en soi — et indépendamment du but poursuivi par ceux qui y participent —, est une manifestation unilatérale de la volonté de rompre?»². Zou het Hof zich bij deze opvatting niet hebben willen aansluiten door te overwegen dat de deelneming aan een staking «op zichzelf» de wil tot beëindigen niet insluit?

Is dat de strekking van het arrest, dan impliceert de staking waaraan eiser heeft deelgenomen, de beëindiging van de arbeidsovereenkomst; want zij beoogde een loonsverhoging.

Het arbeidshof ziet het kennelijk ook zo. Het leidt uit de omstandigheden, waarin de staking is uitgebroken, af dat de werkgever tot de overtuiging moest komen dat zijn werknemers «onder geen beding, bereid waren verder te werken aan het tot dan toe overeengekomen uurloon» en dat hij derhalve terecht van oordeel was dat de stakers de arbeidsovereenkomst hadden beëindigd. Wel dient te worden opgemerkt dat het tot dit besluit komt op grond van de omstandigheden waarin de staking is uitgebroken, eerder dan wegens het oogmerk van de stakers een loonsverhoging te bekomen.

Dit neemt nochtans niet weg dat ook het arbeidshof aanneemt dat er nog gevallen kunnen zijn waarin deelneming aan een staking de arbeidsovereenkomst toch doet eindigen. Daarom overweegt het dat «de deelneming aan een staking eerder de arbeidsovereenkomst schorst dan verbreekt». Beschouwd als een verwijzing naar de rechtspraak van het Hof, is deze overweging helemaal niet tegenstrijdig, dubbelzinnig en onduidelijk, zoals eiser in het derde onderdeel van het middel beweert.

Naar mijn gevoelens geldt de regel dat staking de arbeidsovereenkomst niet doet eindigen, zonder enige beperking, het weze ten gevolge van het doel van de staking of ten gevolge van de omstandigheden.

Werkstaking of staking is, volgens de omschrijving van het Sociaalrechtelijk Woordenboek, «het door een aanmerkelijke groep van personen in dienstbetrekking opzettelijk tijdelijk niet verrichten van de bedongen arbeid als dwangmiddel ter bereiking van een bepaald doel».

Staking is uiteraard een *tijdelijk* niet verrichten van arbeid. Een werknemer die definitief de arbeid stopzet, is geen staker, ook al doet hij het uit protest tegen de geldende arbeidsvoorwaarden of wil hij daardoor drukking uitoefenen.

¹ Arr. Cass., 1968, 421, met conclusie van advocaat-generaal COLARD in J.T., 1968, 41.

² J.T., 1968, 43.

nen op zijn werkgever of anderen, gebruikt hij het dus als dwangmiddel ter bereiking van een bepaald doel. Wie de bedongen arbeid definitief stopzet, geeft te kennen dat hij de dienstbetrekking wil beëindigen, maar hij is geen staker.

Staking is een dwangmiddel om een bepaald doel te bereiken. Het niet verrichten van de arbeid houdt dus op, zodra het doel bereikt is. Aangezien staken ernstige — vooral financiële — gevolgen voor de werknemers kan hebben, wordt met dit dwangmiddel niet lichtzinnig omgesprongen. Grijpen de werknemers toch naar dit ultieme wapen, dan betekent dit dat het hun ernst is en zij het beoogde doel zo vlug mogelijk willen bereiken. Maar dan betekent dit ook dat zij eveneens zo vlug mogelijk een einde aan de arbeidsonderbreking willen maken. Staken impliceert wezenlijk de wil tot arbeidshervatting, is dus per definitie niet verenigbaar met de wil de arbeidsverhouding te beëindigen.

Nu zal worden opgeworpen dat, wanneer de staking een wijziging van de lonen en arbeidsvoorwaarden tot doel heeft, de stakers meteen toch te kennen geven de arbeid niet meer onder de bedongen voorwaarden te willen verrichten. Willen zij weliswaar de dienstbetrekking voortzetten, dan is het toch niet met behoud van dezelfde arbeids-overeenkomst. En wordt dan een wijziging van een essentieel bestanddeel van de overeenkomst nagestreefd, dan wordt door de staking toch de wil tot uitdrukking gebracht de bestaande arbeidsovereenkomst te beëindigen.

Ongetwijfeld zit in die hypothese de *bedoeling* voor de geldende overeenkomst door een nieuwe te vervangen. Maar zolang het doel niet bereikt is, is de overeenkomst niet gewijzigd, blijft de oorspronkelijke voortbestaan. Dat het dwangmiddel nog gebruikt moet worden, bewijst juist dat er nog niets veranderd is. De eventuele beëindiging van de oorspronkelijke arbeidsovereenkomst — als gevolg van nieuwe arbeidsvoorwaarden — heeft maar plaats, nadat de staking is beëindigd en met succes is bekroond, niet op het ogenblik dat de staking begint.

Kan de staking de bedoeling tot uitdrukking brengen de arbeidsovereenkomst te beëindigen, zij doet de overeenkomst niet eindigen. Zolang men de beëindiging nastreeft — door de staking —, is er nog geen beëindiging. In dezelfde zin oordeelt het Hof dat een partij alleen mag worden geacht de arbeidsovereenkomst te hebben beëindigd door eenzijdig een essentieel bestanddeel te hebben gewijzigd, wanneer die wijziging onbetwistbaar vaststaat. Het arrest van 6 september 1972³ overweegt «dat tot een eenzijdige wijziging van de arbeidsovereenkomst niet kan worden besloten op grond van de loutere vaststelling dat een partij de bedoeling te kennen geeft een essentieel bestanddeel van de overeenkomst te wijzigen zonder tevens vast te stellen dat de voorgenomen wijziging effectief werd doorgevoerd». Zo kan ook de loutere bedoeling van de stakers de arbeidsvoorwaarden te wijzigen, de arbeidsovereenkomst niet doen eindigen.

Het arbeidshof leidt ten deze de beëindiging van de arbeidsovereenkomst evenwel niet rechtstreeks af uit de vaststelling dat de staking in zodanige omstandigheden is uitgeroepen dat de werkgever tot de overtuiging moest komen dat de stakers «onder geen beding, bereid waren verder te werken aan het tot dan toe overeengekomen

uurloon». In hun redenering voegen de rechters nog de tussenschakel in dat, gelet op de omstandigheden waarin de staking is uitgebroken en de gevolgtrekking die de werkgever daaruit mocht maken, de stakers niet mochten weigeren gevolg te geven aan de aanmaning van hun werkgever de arbeid te hervatten. In die weigering ziet het arbeidshof een belangrijke tekortkoming van eiser aan een van zijn essentiële verplichtingen als werknemer. En door die tekortkoming heeft eiser zelf de arbeidsovereenkomst beëindigd.

Nu zou de vraag kunnen worden gesteld — en deze ligt blijkbaar ten grondslag aan het tweede onderdeel van het middel — of er wel een verplichting tot hervatting van de arbeid kan bestaan, wanneer er een recht op staking en dus ook een recht om geen arbeid te verrichten bestaat.

Ik meen evenwel dat het niet nodig is in de onderhavige zaak op de problematiek in verband met het recht op staking nader in te gaan.

Afgezien nog van de vraag of er ten deze een verplichting bestaat, zit het arrest immers fundamenteel fout, wanneer het overweegt dat de werknemer zelf de arbeidsovereenkomst beëindigt door grotelijks te kort te komen aan een van zijn essentiële verplichtingen.

Bij arrest van 5 januari 1977⁴ heeft het Hof uitdrukkelijk beslist dat «op zichzelf een tekortkoming van een partij aan haar verplichtingen de arbeidsovereenkomst niet doet eindigen».

In deze overweging gebruikt het Hof ook de woorden «op zichzelf» zoals in het arrest van 23 november 1967. Maar in deze context drukken die woorden geen beperking uit. In mijn conclusie bij dit arrest heb ik opgemerkt dat het niet nakomen door een partij van haar verplichtingen voor de tegenpartij een reden kan zijn om de arbeidsovereenkomst op staande voet wegens dringende redenen te beëindigen of om de ontbinding van de overeenkomst te vorderen met toepassing van artikel 1184 van het Burgerlijk Wetboek. Het kan ook een aanwijzing of een bewijs zijn van de wil van de nalatige partij om de overeenkomst eenzijdig te wijzigen en dus te beëindigen, indien het om de wijziging van een essentieel bestanddeel gaat; maar alsdan ligt de oorzaak van de beëindiging niet in de tekortkoming als zodanig, maar in de wijziging, waarvan deze doet blijken⁵. Kennelijk heeft het Hof door de woorden «op zichzelf» bij deze opmerkingen willen aansluiten. Maar deze opmerkingen stellen hoegenaamd geen beperking aan de geformuleerde regels; zij zijn alleen als nadere toelichting en verduidelijking bedoeld.

Doet een tekortkoming aan de contractuele verplichtingen de arbeidsovereenkomst in geen geval eindigen, dan geldt dit uiteraard ook, wanneer de tekortkoming bestaat in het niet verrichten van de bedongen arbeid wegens staking en de weigering de arbeid te hervatten en de staking derhalve te beëindigen.

Het gaat alsdan immers maar om een toepassing van de algemene regel, wat nogmaals bevestigt dat ook de regel dat staking de arbeidsovereenkomst niet doet eindigen, zonder beperking geldt.

⁴ Arr. Cass., 1977, 487.

⁵ Deze passage van de conclusie is overgenomen in de noot onder het arrest op de hiervoor vermelde vindplaats.

³ Arr. Cass., 1973, 16.

Het arbeidshof kon dus in geen geval wettig beslissen dat eiser, door de arbeid niet te hervatten, zelf de arbeidsovereenkomst heeft beëindigd.

Een andere vraag is natuurlijk of eisers tekortkoming geen dringende reden vormde die verweerster het recht had gegeven op staande voet een einde aan de arbeidsovereenkomst te maken. Maar deze vraag moet hier niet worden beantwoord, omdat het arbeidshof erover geen uitspraak heeft gedaan.

Eiser verwijt de rechters dit in het vierde onderdeel, maar of dit verzuim tot cassatie kan leiden, dient niet te worden onderzocht, omdat het eerste onderdeel gegrond is.

Conclusie: vernietiging.

Arrest

Gelet op het bestreden arrest, op 6 oktober 1978 door het Arbeidshof te Gent, afdeling Brugge, gewezen;

Over het middel, afgeleid uit de schending van de artikelen 1134, 1135, 1142, 1184 van het Burgerlijk Wetboek, 1, 3, 7, 16, 3°, 19, 19bis, 20, 22, 24, 24ter, 28 tot 28octies van de wet van 10 maart 1900 op de arbeidsovereenkomst, gewijzigd door de wetten van 4 maart 1954, 20 juli 1960, 12 en 21 november 1969, 51 van de wet van 5 december 1968 betreffende de collectieve arbeidsovereenkomsten en de paritaire comités, 1, 6 van de wet van 19 augustus 1948 betreffende de prestaties van algemeen belang in vredestand, gewijzigd door de wetten van 15 januari 1954 en 10 juni 1963 en door het koninklijk besluit van 1 maart 1971, en 97 van de Grondwet,

doordat het arrest de door eiser tegen verweerster ingestelde vordering tot betaling van 18.442fr. als opzeggingsvergoeding, 36.884fr. als vergoeding wegens willekeurig ontslag, 2.500fr. als ontslagpremie en 9.830fr. als eindejaarspremie afwijst op grond: dat er destijds vier arbeiders in dienst waren in het bedrijf van verweerster en dat op 24 juni 1975, namens hun vakvereniging, een onderhoud werd aangevraagd met de zaakvoerder van verweerster (toen een personeelvennootschap met beperkte aansprakelijkheid) ten einde de lonen en de «veiligheid en gezondheid» van de arbeiders te bespreken; dat de besprekingen plaats hadden op 27 juni en 2 juli 1975; dat bij brief van 10 juli 1975 aan de zaakvoerder van verweerster werd medegedeeld dat «het personeel niet akkoord kon gaan met zijn argumentatie op de gestelde eis van 10fr. per uur loonsverhoging»; dat bij dezelfde brief een stakingsaanzegging werd betekend die een aanvang zou nemen op 29 juli 1975; dat eiser, als werkmans, verplicht was zijn arbeid te verrichten met de zorg van een goed huisvader op de tijd, de plaats en de wijze zoals overeengekomen; dat eiser en zijn werkmakkers in staking gingen, omdat ze geen vrede konden nemen met de argumenten door de zaakvoerder aangehaald om een loonsverhoging van 10fr. per uur te weigeren; dat de stakingsaanzegging werd betekend na relatief korte onderhandelingen en juist vóór de collectieve jaarlijkse vakantie in het bedrijf en in de vakvereniging; dat de zaakvoerder tevergeefs gepoogd heeft contact op te nemen met de mandataris van de arbeiders; dat eiser door toezending van een kopie van de brief ervan op de hoogte werd gebracht dat zijn werkgever een beroep wilde doen op een verzoeningscomité; dat eiser op 29 juli 1975 ervan werd verwittigd dat hij zou worden ontslagen, indien hij op 30 juli 1975 niet op het werk verscheen; dat op die sommatie niet werd gereageerd en eiser en zijn werkmakkers daardoor bij

verweerster de overtuiging moesten wekken dat zij, onder geen beding, bereid waren verder te werken aan het tot dan toe overeengekomen uurloon; dat, in die omstandigheden, de weigering van eiser het werk op 30 juli 1975 te hervatten, door verweerster terecht werd gezien als een belangrijke tekortkoming aan een van zijn essentiële verplichtingen als werknemer; dat, ook indien de deelneming aan een staking eerder de arbeidsovereenkomst schorst dan verbreekt, ten deze verweerster terecht van oordeel was dat eiser contractbreuk pleegde; dat, zelfs indien eiser en zijn werkmakkers niet van zins waren hun eis tot 10fr. loonsverhoging als een noodzakelijke voorwaarde tot voortzetting van de overeenkomst te handhaven, zij op 30 juli 1975 grotelijks tekort kwamen aan een van hun essentiële verplichtingen als werknemer en derhalve zelf contractbreuk pleegden; dat dan ook niet dient te worden nagegaan of verweerster het contract heeft beëindigd met inachtneming van artikel 20 van de wet op de arbeidsovereenkomst voor werklieden,

terwijl, eerste onderdeel, het feit dat eiser, namens wie zijn vakbond een regelmatige stakingsaanzegging aan verweerster had betekend, op de sommatie van verweerster om het werk op 30 juli 1975 aan de vroegere voorwaarden tijdens door haar voorgestelde nieuwe onderhandelingen te hervatten, niet heeft gereageerd, geenszins tot gevolg heeft dat eiser daardoor contractbreuk pleegde; ten gevolge van de regelmatige staking immers de verplichting tot arbeid van eiser geschorst was; het feit dat de houding van eiser bij verweerster de indruk moest wekken dat hij onder geen beding bereid was tegen de vroegere voorwaarden verder te werken, daaraan niets wijzigt (schending van de artikelen 1134, 1135, 1142, 1184 van het Burgerlijk Wetboek, 1, 3, 7, 16, 3°, 19, 19bis, 20, 22, 24, 24ter, 28 tot 28octies van de wet van 10 maart 1900 en 51 van de wet van 5 december 1968);

tweede onderdeel, het arrest geenszins vaststelt dat aan de regelmatig aan verweerster aangezegde staking een einde was gekomen en verweerster niet gerechtigd was eenzijdig, gedurende de staking, van eiser te vorderen dat deze gedurende de staking zou komen werken, buiten de uitzonderlijk door de wet bepaalde omstandigheden; het gebrek aan reactie van eiser derhalve niet als contractbreuk kan worden beschouwd; de motieven de beslissing geenszins verantwoordend (schending van de artikelen 1134, 1135, 1142, 1184 van het Burgerlijk Wetboek, 1, 3, 7, 16, 3°, 19, 19bis, 20, 22, 24, 24ter, 28 tot 28octies van de wet van 10 maart 1900, 51 van de wet van 5 december 1968, 1, 6 van de wet van 19 augustus 1948 en 97 van de Grondwet);

derde onderdeel, de motieven van het arrest, volgens welke de staking die begonnen was zonder verzoeningspoging, toch «eerder de arbeidsovereenkomst schorst dan verbreekt» tegenstrijdig, dubbelzinnig en onduidelijk zijn; indien enerzijds het arrest de schorsende kracht van de staking schijnt te erkennen, het anderzijds aan eiser toch contractbreuk verwijt omdat hij weigerde gedurende de staking te komen werken tegen het vroegere uurloon, waardoor de schorsende kracht van de staking dan weer miskend wordt; het evenmin duidelijk is of het arrest de staking zelf al dan niet als regelmatig beschouwt en de beslissing zelfs het stakingsrecht van eiser, dat ter zake niet aan een voorafgaande verzoeningspoging was onderworpen, miskent (schending van de artikelen 97 van de Grondwet, 1134, 1135, 1142, 1184 van het Burgerlijk Wetboek, 20, 22, 28 tot 28 octies van de wet van 10 maart 1900 en 1 van de wet van 19 augustus 1948);

vierde onderdeel, eiser, namens wie de vakbond een regelmatige stakingsaanzegging had gedaan, niet de bedoeling had de arbeidsovereenkomst te beëindigen; verweerster dan ook enkel de door eiser gepleegde contractbreuk als dringende reden kon inroepen en de vraag of de procedure ter zake door verweerster werd nageleefd, dus wel diende te worden onderzocht; de wettigheid van de beslissing derhalve niet kan worden onderzocht (schending van de artikelen 20, 22, 24, 24ter van de wet van 10 maart 1900 en 97 van de Grondwet):

Wat het eerste onderdeel betreft:

Overwegende dat het arrest oordeelt dat, om de in het middel aangehaalde redenen, eiser en zijn medearbeiders «grotelijks te kort kwamen aan een van hun essentiële verplichtingen van werknemer en derhalve zelf contractbreuk pleegden»;

Overwegende dat, op zichzelf, een tekortkoming van een partij aan haar verplichtingen de arbeidsovereenkomst niet doet eindigen;

Dat zulks eveneens geldt, wanneer, zoals ten deze, de tekortkoming aan de verplichtingen bestaat in het niet verrichten van de bedongen arbeid wegens staking en de weigering de arbeid te hervatten;

Dat ook wanneer de stakende werknemers loonsverhoging eisen en door de staking te kennen geven niet meer bereid te zijn aan het overeengekomen loon verder te werken, zij door te staken nochtans de arbeidsovereenkomst niet beëindigen, maar alleen beogen een wijziging van de arbeidsovereenkomst voor de toekomst af te dwingen; dat, zolang dit doel niet is bereikt, de aangegane arbeidsovereenkomst ongewijzigd blijft voortbestaan;

Dat staken, op zichzelf, de arbeidsovereenkomst in geen geval doet eindigen;

Dat het arbeidshof derhalve niet wettig beslist dat eiser zelf de arbeidsovereenkomst heeft beëindigd;

Dat het onderdeel gegrond is;

(...)

NOOT—*Het Hof van Cassatie en de problematiek van de gevolgen van de werkstaking op de individuele arbeidsovereenkomst.*

A. De twee dimensies van de problematiek

Het vraagstuk van de gevolgen van de werkstaking op de individuele arbeidsovereenkomst kan onder twee verschillende invalshoeken worden benaderd: die van de relatie stakende werknemer/werkgever enerzijds en die van de relatie werkwillige werknemer/werkgever anderzijds. Naargelang men de gevolgen van de werkstaking op de individuele arbeidsovereenkomst onderzoekt vanuit de ene of de andere relatie, liggen de problemen op totaal andere vlakken. Zo zal het vraagstuk van de gevolgen van de werkstaking op de arbeidsovereenkomst, bekeken vanuit het standpunt van de werkwillige, zich vooral toespitsen op de vraag naar het recht op loon bij onmogelijkheid om de contractueel bedongen arbeid te presteren¹. Dezelfde pro-

blematiek, benaderd vanuit de relatie stakende werknemer/werkgever, verwijst in eerste instantie naar de vraag van de toestand van de arbeidsovereenkomst tijdens de staking en van de gevolgen die er voor de staker uit voortvloeien².

Sedert het depenaliseren van de werkstaking door de wet van 24 mei 1921 heeft het Hof van Cassatie zich slechts bij drie gelegenheden kunnen inlaten met deze laatste problematiek. Met uitzondering van het arrest van 9 oktober 1970, waarin het probleem van de gevolgen van de staking op de aanvang en het verlopen van de opzegtermijn aan de orde was, werd het Hof tweemaal geconfronteerd met de vraag naar de toestand van de arbeidsovereenkomst van de staker tijdens de stakingsactie. Dit was reeds het geval naar aanleiding van het arrest van 23 november 1967 en dit is het nu weer zo met het arrest van 14 april 1980. In deze zal geen aandacht worden besteed aan de werkstaking wat haar gevolgen betreft op de relatie werkwillige werknemer/werkgever.

B. Het kader van het cassatiearrest van 14 april 1980

1. Het stilzwijgen van de wet

Het is een ieder wellicht genoegzaam bekend dat de arbeidsovereenkomstwetgeving met geen woord rept over de gevolgen van de werkstaking op de individuele arbeidsovereenkomst. De wet bewaart dus het stilzwijgen zowel wat de gevolgen van de staking op het contract van de staker aangaat als wat de toestand van de werkwillige betreft³. Diverse pogingen om dienaangaande tot een wettelijke regeling te komen faalden⁴. Door het in gebreke

27 van de Arbeidsovereenkomstenwet wordt opgelost; geen recht op gewaarborgd dagloon) omvat de Arbeidsovereenkomstenwet geen specifieke regeling voor het vraagstuk. De rechter zal de problemen moeten oplossen, steunend op de algemene beginselen van het arbeidsovereenkomstenrecht en het verbintenissenrecht. De kerngedachte kan als volgt worden geformuleerd: de werkgever kan enkel aan zijn contractuele verplichting loon uit te betalen ontsnappen indien hij kan aantonen dat de staking voor hem een geval van overmacht uitmaakt; zie hieromtrent A. LAGASSE, «Le droit au salaire, en cas de grève, d'une partie du personnel (à propos d'un jugement)», *Rev. Banque*, 1960, 804 tot 809; R. KRUTHOF, «Werkstaking en overmacht», *T.P.R.*, 1965, 505 e.v.; J. PIRON en P. DENIS, *Le droit des relations collectives du travail en Belgique*, Brussel, 1970, 137 e.v.; M. RIGAU, *Staking en bezetting naar Belgisch recht*, Antwerpen, 1979, 255 e.v.

² Onder gevolgen dient vooral te worden begrepen de mogelijkheid om de deelname aan de stakingsactie met een ontslag om dringende reden te sanctioneren. Deze problematiek kwam vooral het laatste decennium aan de orde: de crisis in de arbeidsverhoudingen en de verschijning van «nieuwe vormen van sociale actie» liggen wellicht ten grondslag aan dit fenomeen; zie o.a. G. DESOLRE, «Staking en bezetting in het Belgisch arbeidsrecht — De recentste evolutie», *Bull. Inst. Arb.*, nr. 5, 1974, 89; B. MERGITS, «Individuele arbeidsovereenkomst en sociale actie», *Bull. Centr. Arb.*, nr. 2, 1979, 14 e.v.

³ Zie RIGAU, o.c., 205 en 206.

⁴ Zie wetsontwerp Troclet, *Parl. Besch., Kamer*, 1947-48, nr. 605; wetsvoorstel Major, *Parl. Besch., Kamer*, 1950, nr. 56; voorontwerp van wet Servais tot regeling van de sociale en collectieve betrekkingen tussen werkgevers en werknemers, *Verslag van de secretaris van de Raad 1964-1965*, Brussel, 1965, 20 tot 30 en 93 tot 105; *Adviezen N.A.R.* nr. 196.

¹ Het beantwoorden van deze vraag geschiedt grotendeels in het kader van de problematiek van de overmacht. Met uitzondering van de vraag naar het recht op loon voor de eerste dag (die door art.

blijven van de wetgever waren hoven en rechtbanken aangewezen op hun eigen vindbaarheid; de jurisprudentie en de doctrine waren bijgevolg genoodzaakt om oplossingen uit te werken, daarbij louter steunende op de beginselen zowel van het algemeen contractenrecht als van het arbeids-overeenkomstenrecht. Zo ontstonden diverse theorieën.

2. De jurisprudentiële en doctrinale theorieën

Sedert het einde van de vorige eeuw, toen de rechtscolleges voor het eerst met het stakingsvraagstuk werden geconfronteerd, groeiden in de rechtsleer en de rechtspraak verschillende opvattingen over het effect van de werkstaking op de arbeidsovereenkomst. Deze opvattingen, die niet zelden verschillen vertoonden in nuancering en accentuering, werden achteraf onder twee grote noemers gebracht: de verbrekingstheorieën en de schorsingstheorieën⁵. Fundamenteel voor de verbrekings-theorieën is de idee dat de werkstaking, althans de deelname eraan, de verbreking van het arbeidscontract door de werknemer tot gevolg heeft; naargelang de draagwijdte en de intensiteit die men aan deze thesis toekent, spreekt men van de verbrekingsleer in zijn absolute of in zijn gematigde (genuanceerde) vorm. Daarentegen, zoals de naam het laat vermoeden, schrijven de schorsingsleren de werkstaking een schorsend effect toe. De aard en de juridische kwalificatie van deze schorsende werking verschillen naargelang men zich binnen de wettige of de feitelijke schorsingsleer begeeft. Chronologisch werden deze leren niet na elkaar geconcipteerd; wel integendeel, de kerngedachten ervan werden reeds van bij het tot stand komen van de problematiek geformuleerd⁶. Weliswaar kwamen de theorieën op verschillende momenten in de rechtspraak tot bloei. In een eerste periode die een einde neemt kort na 1945, pasten de rechtbanken de verbrekingstheorie in haar absolute vorm toe⁷. In essentie kan deze leer als volgt worden geresu-

meerd: de deelname aan de werkstaking door de werknemer brengt voor deze laatste mee dat hij het contract verbreekt; immers, de participatie van een werknemer aan een staking is enkel de uitdrukking van diens wil om de arbeidsovereenkomst te beëindigen; de werkgever dient er zich toe te beperken vast te stellen welke werknemers gestaakt en bijgevolg contractbreuk gepleegd hebben; ook staat het hem vrij een schadevergoeding te eisen van de in gebreke blijvende werknemers. Het vernietigde arrest van het Arbeidshof te Gent van 6 oktober 1978 roept in menig opzicht herinneringen op aan deze door de rechtspraak sedert tientallen jaren verlaten theorie⁸. Van deze leer werd inderdaad een laatste maal toepassing gemaakt door de Werkrechtshof te Bergen in een vonnis van 30 december 1948⁹.

Op de verbrekingsleer in haar absolute vorm volgde de verbrekingsleer in haar gematigde en genuanceerde vorm. Kenmerkend voor deze opvatting is de verschillende wijze waarop de staking op de arbeidsovereenkomst inwerkt al naar gelang van het nagestreefde doel. Zo kent men aan de professionele actie die ertoe strekt de arbeidsvoorwaarden te verbeteren (dus te veranderen), een verbrekend effect toe; immers, de stakers willen een arbeidsovereenkomst met een nieuwe inhoud en dit kan slechts wanneer de oude overeenkomst een einde heeft genomen. De staking schorst daarentegen de overeenkomst bij een politieke of een solidariteitsactie omdat in deze gevallen de arbeidsovereenkomst geen wijzigingen dient te ondergaan. De interpretatie van de wil van de stakers door de rechter is determinerend voor het al dan niet verder blijven bestaan van het arbeidscontract¹⁰.

83; W.R. Charleroi, 13 juli 1928, *R.W.D.*, 1929, 74; R. Charleroi, 17 dec. 1928, *R.W.D.*, 1929, 205; W.R. Antwerpen, 29 nov. 1929, *R.W.D.*, 1932, 14; W.R. Antwerpen, 2 dec. 1931, *R.W.D.*, 1933, 21; W.R. Tubeke, 28 nov. 1936, *R.W.D.*, 1938, 95; W.R. Brussel, 13 juni 1938, *R.W.D.*, 1938, 168; W.R. Bergen, 30 dec. 1948, *T.S.R.*, 1949, 222.

2. De rechtsleer: G. ABEL en P. LAGASSE, *Code industriel belge*, II, Brussel, 1930, p. 125-128, nrs. 1947-1956; R. DE MEULENAERE, *La grève et le contrat de travail*, Leuven, 1909; R. DEKKERS, *Précis de droit civil belge*, II, Brussel, 1955, 71; R. DEKKERS, *Handboek van burgerlijk recht*, II, Brussel, 1957, 69; Ch. DE VISSCHER, *Le contrat collectif de travail*, Gent, 1911, 350-352; R. GEYSEN, *De contracten der arbeiders en de arbeidsgerechten*, Brussel, 1947, verbo «Staking», nrs. 907-921; R. GEYSEN, *Les contrats des travailleurs et les juridictions du travail*, Brussel, 1948, verbo «Grève», nrs. 907-921; R. GEYSEN, *Les Nouvelles, Droit social*, I, Brussel, 1953, *Le contrat de travail*, nrs. 168-171 en *Le contrat d'emploi*, nrs. 137-140; F. JORIS, «Juridische gevolgen van de staking op het arbeidscontract», *T. Soc. R.*, 1954, 41-55; A. KLUYSKENS, *Beginnelen van burgerlijk recht*, IV, Brussel, 1934, 365; LEGER en CROCKAERT, *Le contrat d'emploi*, Brussel, 1923, p. 432-433, nrs. 771-773; P. SEGHERS, «Staking en schorsing van het dienstverhursingscontract», *Christ. Werkg.*, 1949, 7 e.v.; M. TAQUET, noot in *J.T.*, 1962, 281; J. VANDER SCHUEREN, «Le problème des relations industrielles», *Rev. Trav.*, 1958, 380; H.A. ZWENDELAAR, *Contrat de Louage de Services*, Brussel, 1938, 59; *Pand. B.*, XXX, V, «Grève ouvrière», Brussel, 1894; zie voor bespreking L.P. SUETENS, «De werkstaking in het Belgisch privaatrecht», uittreksel uit *Arbeidsblad*, aug. 1962, 8.

⁸ Onuitgegeven, A.R. 76/348. Zie verder sub C.

⁹ Zie W.R. Bergen, 30 dec. 1948, *T.S.R.*, 1949, 222.

¹⁰ Zie A. COLENS, *Le contrat d'emploi*, Brussel, 1973, p. 211, nr. 123; P. HORION, *Législation sociale*, tweede uitg., Luik, 1950, 53;

⁵ Deze indeling is gebaseerd op de hoofdkenmerken van deze theorieën. Het onderbrengen van jurisprudentiële beslissingen en doctrinale standpunten bij deze of gene theorie is vaak zeer moeilijk. De verschillen in nuances onder de uitspraken of stellingnamen binnen een leer zijn vaak aanzienlijk, zodat de scheidingslijnen tussen de theorieën vaak moeilijk kunnen worden vastgelegd. Het eerste cassatiearrest met betrekking tot de staking van 23 november 1967 en de begeleidende conclusie van de advocaat-generaal Colard (*J.T.*, 1968, 41 tot 43) illustreren zulks.

⁶ Reeds in het begin van de 20e eeuw verdedigden juristen bv. de stelling dat de werkstaking een wettige schorsingsgrond van de arbeidsovereenkomst uitmaakte; zie o.m. A. WAHL, noot in *Rec. Sirey*, 1903, I, 465, en M. PLANIOL, noot in *D.P.*, 1904, I, 290, zoals geciteerd door L.P. SUETENS, «Het recht, de rechter en de werkstaking», *T.P.R.*, 1968, 13.

⁷ De theorie werd toegepast en verdedigd in de volgende rechtspraak en rechtsleer:

1. De rechtspraak: W.R. Charleroi, 19 mei 1890, *Pand. Pér.*, 1890, nr. 1754; Vred. Seraing, 16 april 1891, *Pand. Pér.*, 1891, nr. 647; W.R. Eekloo 6 jan. 1896, *Rev. Trav.*, 1896, 403; W.R. Dour, 9 sept. 1897, *Rev. Trav.*, 1897, 936; W.R. Dour, 14 okt. 1906, *Rev. Trav.*, 1906, 1127; Rb. Luik, 5 febr. 1908, *Pand. Pér.*, 1908, nr. 273; W.R. Charleroi, 8 okt. 1923, *onuitg.*; W.R. beroep Bergen, 2 april 1924 (zie G. ABEL en P. LAGASSE, *Code industriel belge*, II, Brussel, 1930, nrs. 1835 A en 2074); Vred. Dalhem, 18 okt. 1927, *J. Liège*, 1927, 303, *J.J.P.*, 1928, 81; W.R. Luik, 21 okt. 1927, *J. Liège*, 1928, 30; W.R. Charleroi, 26 jan. 1928, *Pas.*, 1928, III, 184, *R.W.D.*, 1932, 20; W.R. Charleroi, 5 maart 1928, *Pas.*, 1929, III,

Na 1950 en nagenoeg parallel met de genuncieerde verbrekingsleer wint in de rechtspraak de idee veld dat de werkstaking de arbeidsovereenkomst slechts schorst. De opgang van de schorsingsleren werd niet enkel veroorzaakt door de invloed van de socio-economische realiteit op de toepassing van het recht (de stakingspraktijk werd gaandeweg steeds meer in het stelsel van de collectieve arbeidsverhoudingen aanvaard, werd er gereguleerd in collectieve arbeidsovereenkomst en binnen zekere perken dus ook door de werkgever geaccepteerd), maar vooral door de hiaten en juridische denkfouten in de argumenten die de verbrekingstheorieën schraagden¹¹. Jurisprudentie en doctrine geraakten het echter onderling niet eens over de aard van de werkstaking als schorsingsgrond. Eén deel ervan verhief de werkstaking tot wettige schorsingsgrond; een ander deel opteerde voor de staking als feitelijke schorsing. De stelling van de wettige schorsingsgrond was op uiteenlopende argumenten gebaseerd: sommige auteurs en rechtscollages aarzelden niet om aan de mogelijkheid tot staken de status van een subjectief recht toe te kennen, waaruit dan voortvloeide dat de staking ontdaan moest worden van elk foutief karakter; in deze gedachtengang lag het dan ook voor de hand van de werkstaking een wettige schorsingsgrond te maken; anderen lieten gelden dat de werkstaking bij het aangaan van de arbeidsovereenkomst door de werkgever impliciet als schorsingsgrond werd aanvaard, met andere woorden de wettigheid van de werkstaking als schorsingsgrond had een conventionele oorzaak; nog anderen ten slotte waren van oordeel dat de schorsingsgronden in de arbeidsovereenkomstenwetten niet limitatief waren opgesomd¹².

derde uitg., Luik, 1955, 63; P. HORION, *Précis de droit social belge*, Luik, 1958, 56-57; P. HORION, *Suspension du travail et salaire garanti*, Luik, 1961, 113; P. HORION, *Staking en uitsluiting in het Belgisch recht, Staking en Uitsluiting*, Luxemburg, 1961; L. VINCENT, «La grève et les contrats de travail et d'emploi», *J.T.*, 1961, 417-420; zie ook W.R. Auvelais, 17 aug. 1956, *T. Soc. R.*, 1957, 286, met noot A. LAGASSE; W.R. beroep Luik, 21 dec. 1957, *Pas.*, 1958, III, 63, *Rev. Trav.*, 1958, 469, *J.T.*, 1958, 261-263, met noot M. TAQUET; W.R. beroep Luik, 21 juni 1958, *J. Liège*, 1958-1959, 29; W.R. beroep Luik, 7 mei 1960, *Jur. Liège*, 1959-1960, 294, *Rev. Trav.*, 1960, 840-845, met noot J. DEQUAN; W.R. Verviers, 23 juni 1961, *onuitg.*; W.R. Verviers, 7 juli 1961, *onuitg.*; W.R. Verviers 13 okt. 1961, *onuitg.*; Comm. Ber. (Werkl.), 5 jan. 1962, *J.T.*, 1962, p. 281, met noot M. TAQUET, *T. S. R.*, 1962, 171, met noot L.P. SUETENS; Comm. Ber. (Werkl.), 3 juli 1962, *Bull. F.I.B.*, 1962, 2054; zie L.P. SUETENS, «De werkstaking in het Belgisch privaatrecht», uittreksel uit *Arbeidsblad*, aug. 1962, 9.

¹¹ Zie RIGAUX, o.c., 209 tot 211 en 213 tot 215.

¹² Zie R. ROCH, «La grève rompt-elle ou suspend-elle les contrats de travail ou d'emploi», *Rev. Trav.*, december 1950, 1345; zie in dit verband nog: Rb. Bergen, 2 juli 1930, *Pas.*, 1931, III, 41; W.R. Luik, 16 okt. 1936, *R.W.D.*, 1938, 84; W.R. Luik, 21 okt. 1949, *Bull. F.I.B.*, 1949, 2564; W.R. beroep Brussel, 27 okt. 1950, *T.S.R.*, 1951, 178, met noot, *J.T.*, 1951, 354, met noot W. VEROUGSTRATE; W.R. Waver, 25 april 1953, *T.S.R.*, 1954, 236, met noot A. LAGASSE; W.R. Mechelen, 7 okt. 1958, *J.T.*, 1959, 29, met noot M. POLAIN; en verder V. BRUGHMANS, *Etude sur le droit de grève*, Leuven, 1895; G. GOETHALS, «De staking», *T.S.R.*, 1960, 235-248; G. GOGNE, «Suspension ou rupture du contrat de travail en cas de grève», *Problèmes*, 1948, 756 e.v.; F.B. GREYSON, «Juridisch wezen van de staking», *R.T.*, 1946, 372-377; F. HERDEWIJN, «Juridische gevolgen van stakingen», *T. Best.*, 1954, 376-384 en 1955, 73-82; A. LAGASSE, noot bij W.R. Lyon, 23 dec. 1947, *Rev.*

De feitelijke schorsingsleer was de resultante van twee verzoeken: de wens om de staking als wanprestatie te blijven kwalificeren en de betrachting om de sociale realiteit geen geweld aan te doen. Centraal in de feitelijke schorsingsleer staat de volgende redenering: de staking is en blijft een wanprestatie (het niet nakomen van een essentiële contractuele verplichting door de werknemer); op zichzelf is deze wanprestatie, gezien de maatschappelijke aanvaarding van het stakingsfenomeen, niet meer ernstig genoeg voor een ontslag om dringende reden door de werkgever. Het doel van de staking en begeleidende omstandigheden kunnen een dergelijk ontslag wel aanvaardbaar maken¹³.

Hoewel het Hof van Cassatie ons insziens in zijn arrest van 23 november 1967, weliswaar met zekere reserves, de gedachte van de staking als wettige schorsingsgrond lijkt te onderschrijven, brengt het niet echt uitsluitend¹⁴. Zoals we het verder zullen zien, laat zowel het arrest als de conclusie van de advocaat-generaal Colard menige vraag onbeantwoord, waardoor rond de uitspraak een waas van dubbelzinnigheid komt te hangen. Deze dubbelzinnigheid liet een ieder toe om op zijn standpunt te blijven. Hoe dan ook, na 1967 komt de vraag naar de juridische kwalificatie van de werkstaking als schorsingsgrond nog maar slechts sporadisch voor de rechtscollages aan de orde. De crisis in de arbeidsverhoudingen die op het einde van de zestiger jaren een aanvang nam en die de arbeidsrelatie in het daaropvolgende decennium zou beheersen, brengt de rechter oog in oog met «nieuwe» fenomenen van sociale actie: de spontane staking en de bedrijfsbezetting. Mede onder invloed van een bepaalde rechtsleer, ontwerpt de rechtspraak het onderscheid tussen geoorloofde en ongeoorloofde acties. De wilde en spontane acties alsmede de bedrijfsbezetting worden als ongeoorloofde acties gebrandmerkt.

Banque, 1948, 198-212; P. ORIANNE, «Reconnaissance, sanctions et limitations du droit de grève dans la législation belge», *R.D.I.D.C.*, 1950, speciaal nummer, 132-145; R. ROCH, *Verbrekt of schorst de staking de arbeids- of bediendencontracten?*, *Arbeidsblad*, 1950, 1380-1403; J. STEYAERT, *Arbeidsovereenkomst*, A.P.R., p. 231-236; E. VAN DEN BERGHE, «Staking: schorsing of verbreking van het arbeidscontract», *R.W.*, 1947-1948, 1138 e.v., *T.S.R.*, 1948, 129 e.v.; H. VELGE, *Eléments de droit industriel belge*, I, Brussel, 1927, 123 e.v.; J. VEULEMANS, «Reglementering der staking», *A.C.V.*, 1956, 33-43.

¹³ Zie i.v.m. de feitelijke schorsingsleer o.m. Vred. Hollogne-aux-Pierres, 8 aug. 1900, *Pand. Pér.*, 1902, nr. 138; Vred. Fléron, 27 maart 1907, *Pand. Pré.* 1907, nr. 1097; Vred. Hollogne-aux-Pievres, 5 mei 1911, *Jur. Liège.*, 1911, 232; W.R. Gent, 11 maart 1930, *R.W.D.*, 1931, 156; W.R. Brussel, 17 nov. 1949, *Bull. F.I.B.*, 1949, 1504; W.R. Oostende, 4 nov. 1957, *T.S.R.*, 1961, 289; W.R. Antwerpen, 13 maart 1962, twee beslissingen, *R.W.*, 1961-1962, 1873 en 1875; zie eveneens R. DE SAEDELEER, «La grève devant le droit», uittreksel uit *Rev. Trav.*, 1961, 1-13; G. HELIN, «La grève en droit belge», *T.S.R.*, 1960, 1-18; L.P. SUETENS, «De staking en de individuele arbeidsovereenkomsten», *T.S.R.*, 1959, 113-121; L.P. SUETENS, noot in *T.S.R.*, 1962, 171; F. VAN GOETHEM en R. DILLEMANS, *Handboek van het Belgisch Sociaal Recht*, Antwerpen, 1962, 113-114; J.M. PIRET, «La grève et le contrat du travail», *R.D.I.D.C.*, 1954, speciaal nummer, 234-245; G. VIDIS, *Werkstaking en individuele arbeidsovereenkomst, De werkstaking in de welvaartstaat*, leiding BLANPAIN — MERTENS-DANIELS, Leuven, 1966, 157; zie L.P. SUETENS, «De werkstaking in het Belgisch privaatrecht», uittreksel uit *Arbeidsblad*, aug. 1962, 18.

¹⁴ Zie RIGAUX, o.c., 225 en 226.

deelname aan een ongeoorloofde actie kan een dringende reden ten nadele van de werknemer uitmaken¹⁵.

Het cassatiearrest van 14 april 1980, knoopt opnieuw aan met de discussie die ten gevolge van de crisis in de collectieve arbeidsrelaties abrupt werd onderbroken.

C. Het arrest van het arbeidshof van 6 oktober 1978

Het arbeidshof wees de vordering van appellant tot toekenning van een opzegvergoeding, vergoeding wegens willekeurig ontslag en eindejaarspremie af op grond van de thesis, die we als volgt menen te mogen samenvatten: er kan geen sprake zijn van uitbetaling van de kwestieuze vergoedingen door de werkgever, aangezien in het onderhavig geval niet de werkgever overging tot ontslag maar de werknemer zelf door zijn deelname aan de stakingsactie. Bijgevolg moet het hof zelfs niet onderzoeken of de constitutieve elementen voor willekeurig ontslag aanwezig zijn.

Hoe komt het arbeidshof nu tot deze conclusie? Uit de omstandigheden die het uitbreken van de stakingsactie begeleiden (een regelmatige professionele staking met inachtneming van verzoeningsprocedure, stakingsaanzegging) meent het rechtscollege te kunnen afleiden dat de werknemers onder geen beding het werk wilden hervatten onder dezelfde arbeidsvoorwaarden (= loonvoorwaarden). Essentieel bij deze deductie is de aanmaning tot werkhervatting die de werkgever tijdens de staking tot de stakers richtte. Het zonder meer naast zich neerleggen door de werknemers van deze sommatie beschouwt het hof dan als de expressie van de wil van de stakers om onder geen beding meer onder de bestaande arbeidsovereenkomst verder te werken. Tegelijkertijd, aldus de redenering van het arbeidshof, gaan de stakers over tot contractbreuk. Immers, door zo te handelen onttrekken ze zich op blijvende wijze aan de essentiële verplichting hun contractueel bedongen arbeid te presteren. Het is dus volkomen terecht dat de werkgever enkel vaststelt dat de betrokken arbeiders het contract onrechtmatig beëindigd hebben¹⁶.

¹⁵ Zie in dit verband DESOLRE, o.c., *ibid.*; J. PIRON, «De la légitimité de certains moyens de pression dans les conflits sociaux», *J.T.T.*, 1976, 193; R. ROELS, «La grève et ses conséquences sur les relations contractuelles», *J.T.T.*, 1977, 129; MERGITS, o.c., *ibid.*; M. RIGAUX, «Omtrent de juridische toelaatbaarheid van spontane stakingsacties», *R.W.*, 1978-1979, 1617 e.v.

¹⁶ Dit moge onder meer blijken uit volgende passages:

«Overwegende dat noch door de appellant noch door zijn werkmakkers, nocht door hun mandataris op deze sommatie werd gereageerd en de geïntimeerde er op geen enkele manier van op de hoogte werd gebracht dat appellant en of zijn werkmakkers zelfs tijdelijk (tot nieuwe onderhandelingen mogelijk waren geweest), bereid waren aan de overeengekomen arbeidsvoorwaarden verder te werken;

Overwegende dat de appellant en zijn werkmakkers bij de geïntimeerde de overtuiging moesten wekken dat zij, onder geen beding bereid waren verder te werken aan het tot dan toe overeengekomen uurloon;

Overwegende dat in die omstandigheden, de weigering van appellant het werk op 30 juli 1975 te hervatten, door geïntimeerde terecht werd aangezien als een belangrijke tekortkoming aan een van zijn essentiële verplichtingen als werknemer;

Overwegende dat de geïntimeerde dan ook terecht van oordeel was dat de appellant contractbreuk pleegde.»

De uitspraak «dat de staking de arbeidsovereenkomst eerder schorst dan verbreekt», die verder in de overweging voorkomt, wordt o.i. volledig ontkracht door bovenstaande redenering. Ze is dan ook zuiver rhetorisch en van geen waarde. We kunnen de advocaat-generaal Lenaerts niet volgen wanneer hij in zijn conclusie, refererend aan deze zinssnede, stelt dat het arbeidshof aansluiting zoekt met het cassatiearrest van 1967 en vooral met de conclusie van de advocaat-generaal Colard. Wanneer deze laatste poneert dat de staking op zichzelf de arbeidsovereenkomst niet verbreekt doch schorst, verwijst hij naar het doel van de staking en van de stakers; al naar gelang van haar doel zal de staking schorsend of verbrekend werken. In het raam van de argumentatie en de redenering van het Arbeidshof te Gent is er helemaal geen ruimte meer voor stakingen die de arbeidsovereenkomst schorsen. De thesis van zijn arrest heeft niet enkel tot gevolg dat uitsluitend stakingen die ertoe strekken de arbeidsvoorwaarden te wijzigen, de arbeidsovereenkomst kunnen verbreken. De stelling is op elke staking toepasbaar ongeacht haar doel of betrachting. Voldoende is dat de werkgever tijdens de actie de werknemers sommeert het werk te hervatten en dat dezen vervolgens weigeren, opdat de werkgever en nadien de rechter daaruit zouden kunnen afleiden dat de werknemers het werk niet meer willen hervatten en dus hun overeenkomst verbreken. Alleen zou bij een politieke staking (= staking gericht tegen de overheid) het niet meer willen arbeiden zelf (totdat de overheid de gewenste maatregel heeft genomen of teruggetrokken) het determinerend element zijn en niet het weigeren arbeid te presteren onder de bestaande arbeidsvoorwaarden. Van belang is immers dat de werkgever en de rechter uit de feiten de intentie van de stakers om de overeenkomst te beëindigen kunnen afleiden.

Om deze reden komt het ons voor dat het vernietigende arrest veeleer aansluit bij de absolute verbrekingstheorie dan wel bij deze theorie in haar genuanceerde vorm. Hoe dan ook, ten aanzien van het arrest geldt dezelfde kritiek als die welke destijds tegen de absolute vorm van de theorie kon worden ingebracht. De voornaamste kritiek wordt door de advocaat-generaal Lenaerts verwoord in zijn conclusie: het betreft de miskenning van het wezen van de werkstaking. Een tweede belangrijke kritiek wordt in het cassatiearrest zelf geformuleerd: het betreft het feit dat in ons recht noch overeenkomstig de beginselen van het eigenlijke contractenrecht, noch overeenkomstig de principes van het arbeidsovereenkomstenrecht een overeenkomst een einde kan nemen door de loutere tekortkoming van één partij¹⁷.

De stelling van het arbeidshof heeft tot gevolg dat elke staking reeds bij de aanvang wordt gehypothekeerd: de stakers stellen zichzelf buiten de onderneming zodra ze weigeren op een aanmaning van de werkgever in te gaan. De «verdienste» van het cassatiearrest van 14 april 1980 bestaat er ons inziens dan ook in binnen het recht een ruimte te laten voor het voeren van sociale actie; al is de door het arrest gelaten ruimte naar ons gevoel niet groot genoeg.

¹⁷ Het Hof herhaalt een stelling die het reeds verkondigde in een arrest van 5 jan. 1977, *Arr. Cass.*, 1977, 487.

D. Het cassatiearrest van 14 april 1980

1. Voorafgaande bedenking bij de wijze van motiveren

In tegenstelling tot het arrest van 23 november 1967, waarvan het niet makkelijk was de werkelijke betekenis en draagwijdte te achterhalen wegens een bijzonder bondige en, naar ons gevoel, in gebreke blijvende motivering, drukt het arrest van 14 april 1980 op een duidelijker wijze de gedachtengang van het Hof uit¹⁸. Dit neemt niet weg dat het Hof ook dit keer bijzonder zuinig is geweest met het weergeven van de motieven die het tot de beslissing hebben gebracht. Is het niet paradoxaal te constateren dat 's lands hoogste rechtscollege, dat anders zo nauwlettend toeziet op de aanwezigheid van een degelijke motivering in de beslissingen van hoven en rechtbanken, zelf soms op dat punt in gebreke blijft? Deze werkwijze is niet specifiek voor de «stakingsarresten» en is het wellicht zelfs niet voor het arbeidsovereenkomstenrecht, maar valt vooral te betreffen t.a.v. die juridische problemen, die niet, als de werkstaking, wegens hun geladenheid een duidelijke en ondubbelzinnige stellingname behoeven.

De hiernavolgende kanttekeningen bij het arrest zijn mede gebaseerd op de conclusie van de advocaat-generaal Lenaerts; ze berusten op de hypothese dat het Hof de stelling van de heer Lenaerts bijvalt. Het betreft een hypothese die door de inhoud van het arrest niet wordt tegengesproken maar daarom ook niet met zoveel woorden wordt bevestigd.

2. De inhoud en de draagwijdte van het arrest

a) *Opmerking betreffende de wijze van bespreken.* — Een eerste lectruur van het arrest en van de conclusie leidt heel vlug tot het besluit dat het Hof duidelijk stelling heeft genomen in een aantal fundamentele aspecten van de stakingsproblematiek. Zijn standpunt kan dan tot een drietal beginselen worden herleid:

1. de verwerping door het Hof van de verbrekings-theorieën;
2. de werkstaking blijft als contractuele wanprestatie behouden;
3. de hypothese van het recht op staken wordt door het Hof verworpen.

Elk van deze beginselen kan worden gestaafd met een vloed van argumenten gehaald uit het arrest en uit de conclusie. Toch kan men zich bij een verdere lezing van beide teksten moeilijk van de indruk ontdoen dat niet alle elementen in het arrest en in de conclusie de hierboven geformuleerde stellingen kracht bijzetten. Wel integendeel, met uitzondering van de eerste zijn er voor de andere beginselen tekstuele elementen of elementen in de opbouw van conclusie en arrest te vinden die de kwestieuze principes tegenspreken en relativiseren.

Deze vaststelling bracht ons ertoe voor de bespreking van het arrest een werkmethode te zoeken, die op zo'n

eerlijke en getrouw mogelijke manier de elementen pro en contra van de vooropgestelde principes toelicht. Daarom nemen we ons voor om in eerste instantie de hierboven omschreven beginselen zo correct mogelijk als werkhypothesen te formuleren, waarna we ze enigszins uitwerken; in tweede instantie zullen we deze hypothesen confronteren met die elementen uit het arrest en de conclusie die ze tegenspreken of weerleggen.

Eenmaal zover stellen we ons tot doel het arrest en zijn vermoedelijke draagwijdte te vergelijken met het eerste stakingsarrest van 23 november 1967, waarna gepoogd zal worden enige conclusies te formuleren.

b) *Eerste hypothese: het Hof neemt afstand van de verbrekings-theorieën.* — Het arrest verwerpt in niet mis te verstane bewoordingen de idee dat de loutere deelname aan de werkstaking op zichzelf volstaat om het arbeidscontract te verbreken. Dit blijkt o.i. onder meer uit volgende passages:

«Dat ... zij (werknemers) door te staken nochtans de arbeidsovereenkomst niet beëindigen, maar alleen beogen een wijziging van de arbeidsovereenkomst voor de toekomst af te dwingen; dat, zolang dit doel niet is bereikt, de aangegane arbeidsovereenkomst ongewijzigd blijft voortbestaan;

«Dat staken, op zichzelf, de arbeidsovereenkomst in geen geval doet eindigen.»

Het Hof neemt dus duidelijk afstand van beide verbrekings-theorieën. Dit was zeker het geval niet voor de advocaat-generaal Colard in zijn conclusie bij het arrest van 23 november 1967 en evenmin van het eerste stakingsarrest zelf, wanneer men tenminste, zoals de advocaat-generaal Lenaerts het stelt, aanneemt dat het Hof in 1967 de overtuiging deelde van het openbaar ministerie¹⁹. De staking heeft naar de bedoeling van het jongste arrest steeds een schorsende werking op de arbeidsovereenkomst en dit ongeacht het doel van de staking, de aangewende middelen of de wijze van tot stand komen. Het Hof heeft zelfs de reden

¹⁹ Dit moge onder meer blijken uit de volgende passage van het arrest: «Attendu que d'une part, la participation à une grève n'implique pas, par elle-même, la volonté de rompre le contrat de travail où le contrat d'emploi et partant n'en consomme pas la rupture»; zie Cass., 23 nov. 1967, *J.T.*, 1968, 43.

Zulks komt nog duidelijker tot uiting in de hierna volgende tekst uit de conclusie van de advocaat-generaal COLARD (*J.T.*, 1968, 42):

«Elle est aussi combattue par de nombreux auteurs modernes, pour qui il ne peut y avoir rupture sans volonté de rupture exprimée d'une manière non équivoque.

Cela ne paraît pas douteux: en effet, s'il est vrai que la grève dirigée contre l'employeur peut être interprétée comme impliquant la rupture du contrat, lorsqu'elle tend à obtenir les salaires plus élevés, ou de nouvelles conditions de travail, il n'en est pas toujours ainsi; par exemple, lorsqu'elle tend au respect par l'employeur des stipulations du contrat, ce qui est parfaitement concevable, et s'est déjà produit.

Il en est ainsi, a fortiori, lorsqu'il s'agit de grèves de solidarité, ou de grèves politiques: dans ces cas les conditions, les modalités du contrat d'emploi ou de travail ne sont même pas mises en cause, et l'employeur des participants n'est pas visé!

Comment dès lors serait-il possible d'admettre a priori, que la grève, en soi — et indépendamment du but poursuivi par ceux qui y participent —, est une manifestation unilatérale de la volonté de rompre?»

¹⁸ Hoe onduidelijk en dubbelzinnig de eerste twee stakingsarresten van het Hof van Cassatie wel waren wordt prachtig uit de doeken gedaan in het commentaar dat FRANÇOIS eraan wijdde. Zie L. FRANÇOIS, «La cour de cassation de Belgique et le 'droit' de grève», *J.T.T.*, 1971, 121 en 133.

kenbaar gemaakt waarom het tot het schorsend effect van de werkstaking heeft besloten: een tekortkoming van een van de partijen aan een essentiële verplichting van het arbeidscontract en zelfs de intentie van één van de partijen om de overeenkomst te beëindigen volstaat op zich niet om de arbeidsovereenkomst effectief te verbreken.

Terecht merkt de advocaat-generaal Lenaerts op (en hiermee raakt hij het hoofdkenmerk van de verbrekings-theorieën) dat bij een fundamentele tekortkoming van een van de partijen bij de arbeidsovereenkomst, het contract slechts een einde neemt hetzij door de tussenkomst van de rechter hetzij op initiatief van de andere partij, wanneer die daartoe de geëigende wettelijke middelen aanwendt. Hetgeen meer concreet betekent: de ontbinding van de overeenkomst door de rechter, bijvoorbeeld op grond van art. 1184 B.W., of de eenzijdige beëindiging van de arbeidsovereenkomst al dan niet om een dringende reden.

Het Hof vertolkt deze idee door de woorden «op zichzelf» te bezigen («dat staken, op zichzelf, in geen geval de arbeidsovereenkomst doet eindigen»).

In tegenstelling tot wat voor de hierna besproken stellingen het geval is, bevatten noch het arrest, noch de conclusie elementen die de validiteit van de hierboven uitgewerkte hypothese in twijfel trekken. Derhalve menen we met tamelijk grote zekerheid te mogen aannemen dat het Hof van Cassatie de verbrekingstheorieën de rug heeft toegekeerd.

c) *Tweede hypothese: de deelname aan een werkstaking blijft in wezen een contractuele wanprestatie.* — De door het arrest naar voren gebrachte stelling lijkt het dichtst aan te leunen bij de leer van de feitelijke schorsing. Het besproken arrest schrijft de staking weliswaar een schorsende werking toe, maar schijnt daarentegen de werkstaking als contractuele wanprestatie te behouden²⁰. Dit is nu juist één belangrijk element van de feitelijke schorsingsleer. Deelnemen aan een stakingsactie, ook aan een «reguliere professionele staking», blijft in wezen een tekortkoming; doch omdat tekortkomingen op zichzelf niet verbrekend werken heeft de staking een schorsende werking op de arbeidsovereenkomst. Het arrest schijnt duidelijk afstand te nemen van de thesis die het Hof in 1967 voorstond: «Staking is een wettige schorsingsgrond; de gronden van schorsing van de arbeidsovereenkomst zijn in de arbeidsovereenkomstenwetten niet limitatief opgesomd²¹.»

Het arrest sluit ogenschijnlijk slechts ten dele aan bij de feitelijke schorsingsleer. Zoals hierboven aangehaald komt

de schijnbaar geponeerde stellingname, m.n. de schorsende wanprestatie, overeen met één belangrijke gedachte uit de feitelijke schorsingsleer. Het arrest lijkt echter de tweede gedachte van de schorsingsleer, die hierop neerkomt dat de staking in de huidige socio-economische context niet meer ernstig genoeg is om als dusdanig tot een ontslag om dringende reden aanleiding te geven niet te huldigen²². Een strikte toepassing van de ogenschijnlijk door het Hof naar voren gebrachte stelling zou dus kunnen leiden tot de sanctionering van elke stakingsactie door aanwending van de procedure van ontslag om dringende reden of gerechtelijke ontbinding op grond van art. 1184 B.W. Indien dit de werkelijke draagwijdte van het arrest zou zijn, zou het enige verschil met de stellingname van het Arbeidshof te Gent erin bestaan dat het dan de werkgever is die het initiatief tot beëindiging neemt, terwijl het arbeidshof het nemen van de beslissing tot beëindiging bij de werknemers legt. In beide gevallen verliest de werknemer eventueel zijn betrekking.

Om diverse redenen lijkt het ons niet alleen onwaarschijnlijk dat het Hof een ongetemperde toepassing van dit beginsel zou voorstaan; meer nog, het komt ons zelfs twijfelachtig voor dat het Hof de staking als wanprestatie heeft willen kwalificeren. Een dergelijke zienswijze zou vooreerst in strijd zijn met de fundamentele beginselen van de syndicale vrijheid, van de vrijheid van vakbondsactie en van het collectief overleg; principes die gegarandeerd worden door de nationale wetgeving en door de internationale verdragen die België heeft bekrachtigd²³. Eveneens zou ze als bijzonder werkelijkheidsvreemd overkomen. Bovendien brengt ook een verdere analyse van het arrest en van de conclusie van het openbaar ministerie ons ertoe te betwijfelen of het de bedoeling is geweest van het Hof om principieel te stellen dat de werkstaking een contractuele wanprestatie uitmaakt.

Immers, een aantal elementen in de conclusie van de advocaat-generaal doen vermoeden dat het Hof enkel de bedoeling heeft gehad een antwoord te formuleren op het eerste onderdeel van het middel en dit binnen de strikte

²⁰ Dit blijkt uit de hierna weergegeven elementen uit de overweging: «Overwegende dat, op zichzelf, een tekortkoming van een partij aan haar verplichtingen de overeenkomst niet doet eindigen; ... dat staken, op zichzelf, de arbeidsovereenkomst in geen geval doet eindigen».

²¹ Zie hieromtrent M. MAGREZ, noot bij Cass., 23 nov. 1967, R.C.J.B., 1968, 412 e.v.; zie ook L.P. SUTENS, «Het recht, de rechter en de werkstaking», T.P.R., 1968, 23 e.v.

²² Het tweede element van de feitelijke schorsingstheorie zorgt dus duidelijk voor een tempering van het eerste; de stelling van de staking als wanprestatie wordt afgezwakt. Zodoende creëert de leer een ruimte voor het voeren van stakingsacties. Hoe groot deze ruimte zal zijn moet de feitenrechter uitmaken, wanneer hij de stakingsfeiten dient te beoordelen; zie hieromtrent onder meer SUTENS, o.c., 42 e.v. en M. RIGAUX, *Staking en bezetting naar Belgisch recht*, Antwerpen, 1979, 217 e.v.

²³ De mogelijkheid tot staken maakt een bestanddeel uit van de syndicalistische vrijheid en meer bepaald van de vrijheid van syndicalistische actie. Deze beginselen worden in het kader van de nationale wetgeving gewaarborgd en beschermd door het decreet van 16 oktober 1830, art. 20 van de Grondwet en de wet op de verenigingsvrijheid van 24 mei 1921. De mogelijkheid tot staken wordt dus als onderdeel van het coalitierecht zowel wettelijk als grondwettelijk gewaarborgd; zie hieromtrent R. BLANPAIN, *De syndicale vrijheid in België*, Antwerpen-Amsterdam, 1963, 32; M. STROOBANT, «De vakbonds-vrijheid», *Arbeidsblad* 1968, 1653 e.v.; RIGAUX, o.c., 83 e.v. De mogelijkheid tot staken wordt ook gegarandeerd in het Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en zulks langs de weg van art. 11. Dit volgt onder meer uit het arrest van het Europees Hof van de Rechten van de Mens van 6 februari 1976, *Publications de la Cour Européenne des Droits de l'Homme*, vol. 21, 17. Op internationaal vlak maakt de syndicale vrijheid vooral het voorwerp uit van I.A.O.-Verdrag nr. 87, gesloten op 9 juli 1948 en door België bekrachtigd bij wet van 13 juli 1951 (*Staatsblad*, 16 januari 1952). Uit de jurisprudentie van de Commissie van Experts van de I.A.O. en de Commissie Syndicale Vrijheid, die op het vlak van deze organisatie met de interpretatie van het verdrag belast zijn, volgt dat de mogelijkheid tot staken een recht is dat door de conventie wordt gegarandeerd. De Commissies menen zulks te kunnen afleiden uit de artikelen 3, 8 en 10 van het verdrag; zie *La liberté syndicale*, B.I.T., Genève, 1972, 99 e.v. nr. 241 e.v.

perken van het kwestieuze onderdeel; m.a.w. het was er het Hof enkel om te doen te antwoorden op het middel en niets meer. Doorslaggevend hiervoor is volgens ons een uitspraak in de tekst van de advocaat-generaal Lenaerts die we als volgt menen te mogen synthetiseren: «de redenering van het Arbeidshof te Gent is fundamenteel foutief; dit hof gaat uit van het verkeerde beginsel dat de tekortkoming van een partij aan de arbeidsovereenkomst op zichzelf de overeenkomst beëindigt. Het is bijgevolg niet nodig om een aantal fundamentele vragen over het statuut van de werkstaking aan te raken. Het volstaat aan te tonen dat het arbeidshof in elk geval fout redeneert. Een tekortkoming van een partij kan nooit op zichzelf de beëindiging van de overeenkomst met zich brengen.» Indien we aannemen dat het Hof van Cassatie Lenaerts in zijn gedachtengang heeft gevolgd — hetgeen ogenschijnlijk het geval is — dan verkrijgt de uitspraak van het Hof een veel relatievere draagwijdte. Het arrest kan dan als volgt worden uitgelegd: het Arbeidshof te Gent redeneert foutief: de tekortkoming van een van de partijen kan op zichzelf nooit de beëindiging van de overeenkomst met zich brengen. Dus, zelfs zo de staking een tekortkoming zou zijn — een vraag die in het kader van het eerste onderdeel van het middel niet aan de orde is — dan nog kan men niet besluiten tot het verbrekend effect van de staking op de arbeidsovereenkomst. Bijgevolg, wanneer we het arrest op deze wijze interpreteren dan heeft het Hof de vraag of de staking al dan niet een contractuele wanprestatie is, zelfs niet aangeraakt. We zijn er ons ten volle van bewust dat deze wijze van interpreteren maar weinig steun vindt in de «duidelijke» bewoordingen van het arrest zelf, maar het is naar ons gevoel de enige wijze van interpreteren die niet strijdig is met de logica en de opbouw van de conclusie van de advocaat-generaal Lenaerts, waarop het arrest duidelijk aansluit. Een en ander komt trouwens nog meer naar voren wanneer we ons buigen over de vraag of het Hof de hypothese van het recht op staken al dan niet heeft uitgesloten.

d) Derde hypothese: het Hof verwerpt de idee van een «recht op staken». — De vorige stakingsarresten van 23 november 1967 en 9 oktober 1970 zijn nooit zo ver gegaan het bestaan van een subjectief recht op staken te erkennen, maar ze hebben ook niet de mogelijkheid daartoe uitgesloten²⁴. Het kwalificeren van de werkstaking als wettige schorsingsgrond van de arbeidsovereenkomst en van de opzegtermijn kan best zonder de erkenning van een subjectief recht op staken, maar sluit de eventualiteit van het bestaan van een dergelijk recht niet uit.

Het arrest van 14 april 1980 spreekt zich naar ons gevoel evenmin uit over de vraag of er een recht op staken bestaat. Immers, het Hof acht het, in navolging van de conclusie van het openbaar ministerie, niet nodig om in de onderhavige zaak dit probleem aan te snijden. Een en ander moge blijken uit de hierna geciteerde passage van de conclusie van de advocaat-generaal Lenaerts: «Nu zou de vraag kunnen worden gesteld — en deze ligt blijkbaar ten grondslag aan het tweede onderdeel van het middel — of er wel een verplichting tot hervatting van de arbeid kan bestaan, wanneer er een recht op staking en dus ook een recht om geen arbeid te verrichten bestaat. Ik meen evenwel dat het niet nodig is in onderhavige zaak op de problematiek in verband

met het recht op staking nader in te gaan²⁵.» Zo we zouden aannemen dat het arrest, ingaande op de conclusie, de vraag of de staking een wanprestatie uitmaakt positief beantwoordt, dan bestaat er een fundamentele tegenstelling en een wezenlijk gebrek aan logica in de opbouw van het arrest en van de conclusie. Een contradictie tussen wat de advocaat-generaal zich voornemt te doen en datgene wat hij effectief doet. Immers, terwijl hij naar aanleiding van het tweede onderdeel van het middel oordeelt dat het overbodig is de vraag naar het bestaan van een recht op staken in de onderhavige zaak aan de orde te brengen, zou hij anderzijds, zij het onrechtstreeks, deze vraag toch behandelen en zelfs beantwoorden. De staking als contractuele wanprestatie beschouwen sluit inderdaad het bestaan van een recht op staken uit. Deze zienswijze leidt noodgedwongen tot de conclusie dat er vanwege het openbaar ministerie een opmerkelijke kortzichtigheid in het spel is. Een conclusie die in se volkomen absurd is.

Daarom lijkt het logischer om, in weerwil van de schijn die het arrest wekt, aan te nemen dat het Hof op aansporing van het openbaar ministerie de vraag naar het recht op staken niet heeft aangeraakt, zoals het trouwens ook niet het vraagstuk van de staking als contractuele wanprestatie heeft aangesneden. Het heeft zich ertoe beperkt te wijzen op de fundamenteel foutieve redenering van het arrest van Gent.

3. De verhouding tot het arrest van 23 november 1967

Omtrent de betekenis en de draagwijdte van het cassatiearrest van 1967 kwam het in de doctrine soms tot diametraal tegenover elkaar staande interpretaties²⁶. Sommige auteurs waren van oordeel dat het Hof de feitelijke schorsingsleer was bijgevalen; anderen zagen in het arrest een erkenning van de wettige schorsingsleer. Indien we echter aannemen dat het Hof toen de stellingen van de advocaat-generaal Colard bijviel, dan nam het arrest evenwel een standpunt in tussen de genuanceerde verbrekings-theorie en de wettige schorsingstheorie. De standpunten van Colard kunnen als volgt worden samengevat: de staking is op zichzelf geen oorzaak van verbreking, maar ze kan het wel worden zo de stakers expliciet of impliciet, maar op ondubbelzinnige wijze, de wil hebben te kennen gegeven de arbeidsovereenkomst te verbreken. Zulks zou onder meer het geval zijn bij een staking ter verbetering van de arbeidsvoorwaarden of ter verhoging van het loon. Een schorsend effect bezitten daarentegen de stakingsacties met politieke doelstellingen en de solidariteitsacties. Ook de staking die ertoe strekt het contract te laten naleven, zal schorsend inwerken op de arbeidsovereenkomst.

In zijn conclusie bij het jongste arrest merkt Lenaerts op dat de woorden «par elle-même» en «en soi» refereren aan het onderscheid dat Colard doorvoert en dus helemaal niet

²⁵ Fundamenteel voor Lenaerts is de verkeerde aanpak van het vraagstuk door het Arbeidshof te Gent. Deze grond alleen al volstond om het arrest te vernietigen.

²⁶ Dit komt duidelijk tot uiting wanneer we de besprekingen van MAGREZ en SUETENS bijvoorbeeld vergelijken met die van FRANÇOIS. De eerste auteurs stellen dat het Hof de theorie van de wettige schorsing onderschrijft. FRANÇOIS meent dat het Hof eigenlijk zijn voorkeur uitsprak voor de feitelijke schorsingsleer. Zie MAGREZ, o.c., 412 e.v.; SUETENS, o.c., 23 e.v.; FRANÇOIS, o.c., *ibid.*

dezelfde draagwijdte bezitten als de woorden «op zichzelf» in het jongste arrest. De afwezigheid van een «uitgebreide motivering» maakt het vrijwel onmogelijk na te gaan of de door Lenaerts geformuleerde hypothese inderdaad met de realiteit overeenstemt. Zo we aannemen dat het Hof in 1967 Colard in zijn betoog heeft gevolgd, dan moeten we het arrest als volgt interpreteren: staking heeft een schorsende of verbrekende werking ten aanzien van de arbeidsovereenkomst naargelang bij de stakers al dan niet de expliciete of impliciete maar ondubbelzinnige wil aanwezig is om te verbreken, richtinggevend voor het bepalen van deze wil kan bijv. het doel zijn dat de stakers nastreven; zo de staking schorst dan is het een wettige schorsing, daar de schorsingsgronden in de arbeidsovereenkomstenwetten niet limitatief zijn opgesomd²⁷.

Het fundamenteel verschil tussen het eerste en het hier besproken derde stakingsarrest ligt volgens ons vevat in de volgende twee punten:

1. het arrest van 1967 aanvaardt dat de deelname aan de staking op zichzelf een verbrekende invloed kan hebben op de arbeidsovereenkomst, terwijl het arrest van 1980 zulks verwierpt;

2. het arrest van 1967 kent aan bepaalde vormen van staking en onder bepaalde omstandigheden het statuut toe van wettige schorsingsgrond, waardoor aan deze stakingen het karakter van tekortkoming wordt ontnomen; het arrest van 1980 snijdt het probleem ten gronde niet aan.

4. Conclusie: het Hof van Cassatie laat in het recht een ruimte open om sociale actie te voeren

Indien het Hof van Cassatie het arrest van het Arbeidshof te Gent niet had vernietigd, bleef er voor het voeren van sociale actie binnen ons rechtsstelsel om zo te zeggen geen ruimte over. Indien men de stelling van het arrest tot in zijn verste consequenties uitwerkt, zou onverschillig welke stakingsactie door de werkgever en de rechter kunnen worden geïnterpreteerd als een uitdrukking van de wil van de staker om de overeenkomst te verbreken. De werkgever zou het lot van de stakers volledig in handen hebben: het volstaat de werknemers te sommeren het werk te hervatten; leggen ze deze aanmaning naast zich neer, dan geven ze blijk van hun wil de arbeidsovereenkomst te beëindigen en geven ze zelf ipso facto hun dienstbetrekking op. Gaan ze op de sommatie in, dan hervatten ze het werk en komt er een einde aan de staking. In beide gevallen heeft de werkgever het laatste woord.

Het Hof van Cassatie heeft er zich in zijn jongste stakingsarrest toe beperkt te antwoorden op het eerste onderdeel van het middel. Het Hof stelt de foutieve redeneerwijze van het Arbeidshof te Gent aan de kaak: tekortkomingen van één partij bij een arbeidsovereenkomst beëindigen op zichzelf deze overeenkomst niet. Bijgevolg, al mocht het Hof van oordeel zijn dat een staking een wanprestatie is, dan nog zit het bestreden arrest verkeerd:

²⁷ Alleen rijst dan de vraag of het Hof niet twee soorten van wettige schorsingsgronden onderscheidt: die welke in de wet zijn opgesomd en die welke het niet zijn. Dit stelt meteen ook het probleem van de waarde van de wettige schorsingsgronden, die, zoals de staking, niet in de Arbeidsovereenkomstenwetten worden opgesomd. Zie FRANÇOIS, o.c., 134.

de staking, net als elke andere tekortkoming, heeft geen verbrekend effect. Of de staking een tekortkoming uitmaakt, over deze vraag wil het Hof zich in het kader van de voorliggende zaak niet buigen. Zulks is trouwens niet nodig: het arbeidshof redeneerde immers hoe dan ook verkeerd. Door als principe te plegen dat een tekortkoming nooit in se de beëindiging van de arbeidsovereenkomst met zich brengt, heeft het Hof zich duidelijk gedistancieerd van de verbrekingstheorieën en terzelfder tijd ook van het eerste stakingsarrest van 1967.

Het Hof heeft in het besproken arrest echter op een allesbehalve duidelijke wijze tot uiting gebracht wat zijn bedoelingen waren. Een letterlijke interpretatie van het arrest en van grote delen van de conclusie leiden noodgedwongen tot het besluit dat het Hof over een aantal fundamentele vragen van de stakingsproblematiek uitspraak heeft gedaan. Daarom was het mogelijk in deze noot een aantal stellingen te formuleren. Deze stellingen worden niet zozeer tegengesproken door het arrest zelf, maar wel door elementen afgeleid uit de opbouw en geest van de conclusie van de advocaat-generaal Lenaerts. Hieruit blijkt dat het Hof noch een uitspraak heeft gedaan over de vraag of de staking een wanprestatie uitmaakt noch over de vraag of er een recht op staken bestaat.

Tot besluit kunnen we stellen dat het Hof van Cassatie de verbrekingstheorieën van de hand wijst en het verder niet noodzakelijk oordeelde om zich over de cruciale vragen van de stakingsproblematiek in het kader van het voorliggend geding uit te spreken. Het arrest van 14 april 1980 is geen principearrest, het mist trouwens de specifieke opbouw van zulke arresten, maar het heeft wel de grote verdienste in het recht ruimte te laten voor het voeren van sociale actie.

Marc RIGAUX

HOF VAN CASSATIE

2e KAMER — 23 APRIL 1980

Voorzitter: de h. Legros

Raadsheer-rapporteur: de h. Stranard

Advocaat-generaal: mevr. Liekendael

Advocaten: mrs. Van Ryn en Dassesse

Wegverkeer — Naar links afslaan om de rijbaan te verlaten — Geen manoeuvre — Toepasselijke regels.

Met betrekking tot het Wegverkeersreglement van 14 maart 1968 voert de bestuurder die naar links wil afslaan om de rijbaan te verlaten geen manoeuvre uit. Ten opzichte van de achterliggers of de tegenliggers die dezelfde openbare weg volgen, voert hij een beweging uit die onder toepassing van art. 25 valt, en ten opzichte van de weggebruikers die de openbare weg naderen, voert hij een beweging uit die onder toepassing van art. 16 valt. De algemene verplichting om de andere bestuurders te laten voorgaan zoals vermeld in art. 17 geldt voor hem niet.

N. t/ B.

Gelet op het bestreden vonnis, op 11 januari 1980 in hoger beroep gewezen door de Correctionele Rechtbank te

Charleroi, rechtdoende als rechtscollege waarnaar de zaak verwezen werd;

Gelet op de arresten van het Hof van 19 oktober 1977 en 20 december 1978;

Overwegende dat het vonnis enkel uitspraak doet over de burgerlijke belangen;

(...)

Over het tweede middel, afgeleid uit de schending van de artikelen 16, 17, 18 van het koninklijk besluit van 14 maart 1968 houdende algemeen reglement op de politie van het wegverkeer en 97 van de Grondwet,

doordat het vonnis ter beantwoording van de conclusie van de eisers waarbij aan verweerder overtreding werd verweten van de artikelen 16 en 18 van het op het ogenblik van het ongeval toepasselijke wegverkeersreglement, beslist dat de regels betreffende de voorrang rechts ten deze niet van toepassing waren, enerzijds, omdat de aanrijding «duidelijk frontaal» was, anderzijds, omdat de rijbeweging van verweerder die naar links zwenkte onder de voorwaarden van artikel 25 van het wegverkeersreglement, als zodanig niet onder de toepassing valt van de artikelen 17 en 18 van het wegverkeersreglement,

terwijl, eerste onderdeel, uit de enkele omstandigheid dat de aanrijding duidelijk frontaal was niet kan worden afgeleid dat eiser niet van rechts van verweerder kwam; het vonnis, nu het op grond van die enkele omstandigheid beslist dat artikel 16 van het koninklijk besluit van 14 maart 1968 ten deze niet van toepassing was, deze bepaling van het reglement schendt of althans zijn beslissing grondt op een duistere of onzekere redenering waardoor het Hof niet in staat is de wettelijkheid ervan te beoordelen (schending van artikel 97 van de Grondwet);

tweede onderdeel, het vonnis met de overweging dat de door verweerder uitgevoerde rijbeweging niet onder toepassing valt van de artikelen 17 en 18 van het wegverkeersreglement, in het ongewisse laat of die beweging onder de toepassing valt van artikel 16 van dit reglement, zoals de eisers betoogden; het vonnis, nu het op grond van die overweging weigert artikel 16 van het koninklijk besluit van 14 maart 1968 toe te passen op het litigieuze ongeval, steunt op een duistere, onvoldoende en in rechte onjuiste redengeving (schending van alle in het middel aangehaalde bepalingen):

Over beide onderdelen samen:

Overwegende dat het vonnis, om te beslissen dat eiser niet van rechts van verweerder kwam zodat artikel 16 van het koninklijk besluit van 14 maart 1968 ten deze niet van toepassing was, zich niet ertoe beperkt te wijzen op de enkele omstandigheid aangegeven in het eerste onderdeel van het middel; dat het bovendien vaststelt dat eiser verweerder tegemoet kwam;

Overwegende dat de bestuurder die naar links wil afslaan om de rijbaan te verlaten geen manoeuvre uitvoert doch ten opzichte van de achterliggers of de tegenliggers die dezelfde openbare weg volgen, een beweging uitvoert welke onder de toepassing valt van artikel 25 van het koninklijk besluit van 14 maart 1968 houdende, ten tijde van het ongeval, algemeen reglement op de politie van het wegverkeer, alsook een beweging uitvoert ten opzichte van de weggebruikers die de openbare weg naderen, beweging die onder toepassing valt van artikel 16 van hetzelfde koninklijk besluit; dat de algemene verplichting om de andere

bestuurders te laten voorgaan zoals vermeld in artikel 17 van genoemd koninklijk besluit voor hem niet geldt;

Overwegende dat het vonnis ondubbelzinnig vaststelt dat eiser op dezelfde openbare weg verweerder tegemoet kwam en aldus de beslissing dat artikel 16 van het koninklijk besluit van 14 maart 1968 op het litigieuze ongeval niet van toepassing is, regelmatig met redenen omkleedt en wettelijk verantwoordt;

Dat geen onderdeel van het middel kan worden aangenomen;

(...)

HOF VAN CASSATIE

3e KAMER — 28 APRIL 1980

Voorzitter: de h. Gerniers

Raadsheer-rapporteur: de h. Delva

Advocaat-generaal: de h. Lenaerts

Advocaten: mrs. Bützler en Simont

Hoger beroep — Devolutieve kracht — Bevestiging van onderzoeksmaatregel.

Luidens art. 1068, eerste lid, Ger. W. maakt hoger beroep tegen een eindvonnis of tegen een vonnis alvorens recht te doen het geschil zelf aanhangig bij de rechter in hoger beroep.

Het tweede lid echter bepaalt dat deze rechter de zaak naar de eerste rechter moet verwijzen indien hij, zelfs gedeeltelijk, een door deze laatste bevolen onderzoeksmaatregel bevestigt. Deze bepaling maakt geen onderscheid naargelang het hoger beroep gericht was tegen de bevolen onderzoeksmaatregel zelf, dan wel tegen een andere beschikking van het aangevochten vonnis.

L. e.a. t/ N. e.a.

Gelet op het bestreden arrest, op 22 november 1978 door het Arbeidshof te Antwerpen gewezen;

Over het middel, afgeleid uit de schending van artikel 1068, inzonderheid tweede lid, van het Gerechtelijk Wetboek,

doordat het arbeidshof, rechtdoende over het hoger beroep door de eisers ingesteld tegen het vonnis van de Arbeidsrechtbank te Tongeren van 24 januari 1977, waarbij voor recht werd gezegd dat de eisers gehouden zijn het bevolen deskundigenonderzoek te volgen en dat de besluiten van de aangestelde deskundige hun tegengeworpen kunnen worden, dit vonnis bevestigt en, de verdere behandeling van de zaak aan zich trekkend, de hoofdeis van verweerder tegen verweerster gedeeltelijk gegrond verklaart op grond: dat het arbeidshof bevindt dat, luidens artikel 1068, eerste lid, van het Gerechtelijk Wetboek, het hoger beroep het geschil zelf bij het arbeidshof aanhangig maakt; dat gezien de algemeenheid van deze bepaling de kennisneming in hoger beroep niet beperkt is tot het onderdeel van het geschil dat is aangebracht, maar dat de tweede rechter meteen de door de eerste rechter aangevatte behandeling van de hele zaak moet voortzetten; dat het arbeidshof, luidens artikel 1068, tweede lid, van het Gerechtelijk Wetboek, de zaak alleen dan naar de eerste rechter

terugwijst, wanneer het een in het aangevochten vonnis bevolen onderzoeksmaatregel bevestigt; dat ten deze de beschikking van de arbeidsrechtbank, houdende aanstelling van een deskundige, als zodanig niet in betwisting werd gebracht, zodat het arbeidshof zich daarover niet diende uit te spreken en het beroepen vonnis op dit punt uit de eerste hand verworven is; dat het arbeidshof nu over de hoegrootheid van de in acht te nemen graad van arbeidsongeschiktheid moet statueren.

terwijl de rechter in hoger beroep, naar luid van artikel 1068, tweede lid, van het Gerechtelijk Wetboek, de zaak naar de eerste rechter moet verwijzen indien hij, zelfs gedeeltelijk, een door deze laatste bevolen onderzoeksmaatregel bevestigt; deze bepaling geen onderscheid maakt naargelang het hoger beroep gericht was tegen de bevolen onderzoeksmaatregel zelf, dan wel tegen een andere beschikking van het aangevochten vonnis, zodat het arbeidshof, door de behandeling van de zaak aan zich te trekken, na de beslissing van de eerste rechter, die een deskundigenonderzoek had bevolen, te hebben bevestigd, de in het middel aangevoerde wetsbepaling schendt:

Overwegende dat hoewel, luidens artikel 1068, eerste lid, van het Gerechtelijk Wetboek, hoger beroep tegen een eindvonnis of tegen een vonnis alvorens recht te doen het geschil zelf aanhangig maakt bij de rechter in hoger beroep, het tweede lid van hetzelfde artikel echter bepaalt dat deze rechter de zaak naar de eerste rechter moet verwijzen indien hij, zelfs gedeeltelijk, een door deze laatste bevolen onderzoeksmaatregel bevestigt;

Dat deze bepaling geen onderscheid maakt naargelang het hoger beroep gericht was tegen de bevolen onderzoeksmaatregel zelf, dan wel tegen een andere beschikking van het aangevochten vonnis;

Overwegende dat het arbeidshof de zaak aan zich trekt, na het beroepen vonnis te hebben bevestigd waarbij de eerste rechter onder meer had beslist dat de graad van blijvende arbeidsongeschiktheid, die in de regeling voor arbeidsongevallen ten behoeve van eerste verweerder zal worden vastgesteld, aan de eisers tegenwerpelijik zal zijn, en na kennis te hebben genomen van het inmiddels daartomtrent neergelegde deskundigenverslag;

Overwegende dat het arbeidshof, nu het aldus impliciet maar zeker de beslissing bevestigt waarbij de eerste rechter het deskundigenonderzoek heeft bevolen, de in het middel ingeroepen wetsbepaling schendt;

Dat het middel gegrond is;

(...)

HOF VAN BEROEP TE ANTWERPEN

5e KAMER — 2 JUNI 1980

Voorzitter: de h. Meers

Raadsheren: de hh. Janssens en Van Gelder (rapporteur)

Openbaar ministerie: de h. Vandeplas

Advocaat: mr. Masson

Inkomstenbelastingen — Personenbelastingen — Oproeping — Art. 286 W.I.B.

De oproeping bij ter post aangetekende brief van de partijen geschiedt regelmatig aan de in het beroep opgege-

ven woonplaats. Noch de Belgische Staat, noch de griffier hebben tot taak van ambtswege opzoekingen te doen naar de juiste woonplaats van de appellant.

Wanneer echter uit de stukken van de rechtspleging blijkt dat de appellant een nieuwe woonplaats heeft, dient hiermee rekening te worden gehouden en dan is het strijdig met de rechten van de verdediging toepassing te maken van artikel 286 W.I.B. in geval van oproeping gericht aan het oud adres van de betrokken belastingplichtige.

De K. t/ Belgische Staat

Overwegende dat geïntimeerde ter terechtzitting van 17 april 1980 de toepassing vordert van art. 286 W.I.B.;

Overwegende dat volgens dit artikel indien, bij het oproepen van de zaak, één van de partijen verstek laat gaan niettegenstaande de griffie bij een ter post aangetekende brief een oproeping heeft gezonden *aan de in het beroep opgegeven woonplaats*, er uitspraak wordt gedaan op de conclusies van de andere partij en het arrest in elk geval geacht wordt op tegenspraak gewezen te zijn;

Overwegende dat in het verzoekschrift tot voorziening als woonplaats wordt opgegeven: Mortsel, x-lei, 76;

Overwegende dat de griffie op 12 februari 1980 een oproeping per aangetekende brief verzond aan gezegd adres, doch deze terugkwam met de vermelding «woont niet meer op het aangeduide adres»;

Overwegende dat de bedoeling van de tekst van art. 286 W.I.B. klaarblijkelijk is, dat noch de Belgische Staat, noch de griffie van ambtswege opzoekingen moet doen naar de woonplaats van appellant, op het ogenblik van de verzending van de aangetekende brief;

Overwegende dat het echter onmogelijk de bedoeling van de wetgever geweest kan zijn dat de griffie het aangetekend schrijven verzendt aan de in het beroep opgegeven woonplaats, wanneer uit de stukken van het dossier een gewijzigde gekende woonplaats blijkt (b.v. omdat appellant, na het beroep, zijn adreswijziging gemeld heeft of omdat de Belgische Staat vrijwillig, uit eigen beweging, navraag zou hebben gedaan naar een eventuele adreswijziging);

Overwegende dat het inderdaad de bedoeling van de wetgever niet geweest kan zijn een oproeping te laten verzenden naar een adres waarvan bij voorbaat vaststaat dat de opgeroepene er niet kan worden bereikt;

Overwegende dat in casu appellant, nog voordat de fiscus overeenkomstig art. 281 W.I.B. het dossier ter griffie had neergelegd, nieuwe stukken neerlegde op 20 augustus 1976, derhalve binnen de in art. 282 W.I.B. gestelde termijn;

Overwegende dat de Belgische Staat op 6 december 1976 (zie art. 283 W.I.B.) een nota ter griffie neerlegde waarin hij de nieuwe stukken bespreekt;

Overwegende dat boven aan die nota vermeld is: «Zaak De K. Alfons, x-lei, 76, Mortsel, thans wonende te Balen, y-laan, 1»;

Overwegende dat het derhalve in casu strijdig zou zijn met de rechten van de verdediging, rekening te houden met een oproeping, verzonden aan de in het beroep opgegeven woonplaats, wanneer een andere, nieuwe woonplaats bekend is;

Overwegende dat het hof vaststelt dat de oproeping dient te geschieden op het gekende adres en het de zaak naar de

bijzondere rol verwijst om geïntimeerde toe te laten de griffie te vragen een nieuwe oproeping te verzenden;
(...)

VREDEGERECHT TE BRUGGE

3e KANTON — 26 OKTOBER 1979

Rechter : de h. De Ketelaere

Advocaten : mrs. Demeestere, Van Parijs, Verstringhe en
Van Damme loco De Bock

Handelshuur — 1. Toepasselijkheid van de Handelshuurwet krachtens contractueel beding — 2. Hernieuwing — Kennisgeving van het aanbod van een derde — Vereisten.

1. *Niets belet de contracterende partijen hun huurovereenkomst contractueel te onderwerpen aan de wetgeving op de handelshuurovereenkomsten, al zouden de voorwaarden daartoe wettelijk niet vervuld zijn.*

2. *Hoewel de wetgever niet uitdrukkelijk vermeldt dat de mededeling van het aanbod van een derde aan de huurder, bij aangetekende brief of deurwaardersexploot, vergezeld moet gaan van een door de derde ondertekend exemplaar van zijn aanbod, gewaagt artikel 21 van de Handelshuurwet nochtans van «de kennisgeving van dit aanbod», zodat het precies dit aanbod is dat aan de huurder ter kennis dient te worden gebracht.*

Ook als men aanneemt dat het voldoende is dat de verhuurder alle termen van het aanbod van een derde relateert in zijn brief van kennisgeving, dan moet in dit geval minstens deze brief medeondertekend zijn voor akkoord door de derde-aanbieder, aangezien deze brief dan gelijk te stellen is met een door de betrokken partijen ondertekend derden-aanbod.

Het is een essentieel recht van de huurder dat hij, alvorens het aanbod van een derde in acht te nemen, zich ervan kan vergewissen dat dit aanbod bestaat.

De V. t/ K.-D. en D.-F.
Van C. t/ K.-D. en D.-F.

A. Retroacta

Het winkelpand met appartementen, gelegen te (...) werd door tweede verweerster, eigenares, vanaf 1 februari 1970, in huur gegeven, voor een index verbonden basisjaarhuurprijs van 200.000 fr., aan eerste verweerster en haar echtgenoot, dokter K., die dit onderverhuurden voor een deel (nl. de oostwinkel en de achterplaatsen eerste verdieping) aan eerste eiser vanaf 1 maart 1970 voor een indexverbonden jaarhuurprijs van 135.000 fr., en voor een deel (nl. de westwinkel en achterplaatsen tweede verdieping) aan tweede eiser vanaf 1 oktober 1970 voor een indexverbonden basisjaarhuurprijs van 168.000 fr.

Zowel de hoofdhurster (weduwe geworden) als de twee onderhuurders hebben tijdig en geldig aanvraag gedaan tot huurhernieuwing vanaf 1 februari 1979, eindterm van de hoofdhuur.

De toekenning van de huurhernieuwing, voorwerp van de door beide eisers-onderhuurders ingestelde vorderin-

gen, werd, bij vonnis van 5 januari 1979, in beraad gehouden in afwachting van een beslissing over de toekenning van de hernieuwing van de hoofdhuur, voorwerp van de door eerste verweerster tegen tweede verweerster gestelde tussenvordering.

Daarover kon immers geen uitspraak gedaan worden aangezien een door tweede verweerster voorgebracht aanbod van een derde, de heer V., bij vonnis van 5 januari 1979 ongeldig werd verklaard op andere gronden dan onoprechtheid, zodat tweede verweerster, binnen een maand na betekening van dit vonnis, zich op een ander aanbod kon beroepen, overeenkomstig artikel 22 van de wet op de handelshuurovereenkomsten.

Dit vonnis werd op 11 april 1979 ten verzoeken van eerste verweerster betekend aan tweede verweerster.

Bij aangetekende brief van 23 april 1979 maakte tweede verweerster aan eerste verweerster een aanbod bekend van de P.V.B.A. M. voor een jaarhuurprijs van 550.000 fr. met behoud van de overige huurvoorwaarden.

Dit derdenaanbod werd, bij brief van 14 mei 1979 aangevend verstuurd op 18 mei 1979, door eerste verweerster afgewezen als waardeloos en ongeldig.

Bij brief van 10 mei 1979, aangetekend verstuurd op 11 mei 1979, maakte tweede verweerster aan eerste verweerster een nieuw aanbod bekend, ditmaal van zekere Michel De B. voor een jaarhuurprijs van 620.000 fr. met behoud van de overige huurvoorwaarden.

Ook dit aanbod werd door eerste verweerster afgewezen als waardeloos en ongeldig, bij brief van 25 mei 1979, aangetekend verstuurd op 1 juni 1979.

B. Hernieuwing van de hoofdhuur

1. *Toepasselijkheid van de wetgeving op de handelshuurovereenkomsten*

Nadat tweede verweerster zelf de wet op de handelshuurovereenkomsten heeft toegepast ten aanzien van de huurhernieuwingsaanvraag van eerste verweerster, zowel voor het geding in haar antwoordbrieven, zonder enig voorbehoud, als tijdens het geding in haar conclusie genomen voor het tussenvonnis van 5 januari 1979, beweert zij nu voor het eerst, in haar conclusie neergelegd op 13 september 1979, dat eerste verweerster niet gerechtigd is zich te beroepen op de voordelen van deze wet.

Daartoe doet tweede verweerster gelden dat eerste verweerster zelf geen handel drijft in het huurgoed doch dit in onderverhuur heeft gegeven deels aan eerste eiser en deels aan tweede eiser voor een hen eigen handelsactiviteit, zodat eerste verweerster, geen eigenares zijnde van de handelszaak, geen aanspraak zou kunnen maken op huurhernieuwing, die trouwens de voortzetting impliceert van dezelfde handel, die zij niet eens drijft.

Vooreerst is het op te merken dat niets de contracterende partijen belet hun huurovereenkomst contractueel te onderwerpen aan de wetgeving op de handelshuurovereenkomsten, al zouden de voorwaarden daartoe wettelijk niet vervuld zijn (Lahaye en Van Kerckhove, *Les baux commerciaux*, nrs. 1523-1524).

Ter zake lijkt dit zo te zijn aangezien het huurcontract, dragende als titel «handelshuurovereenkomst», op meerdere plaatsen de voorschriften van de wetgeving op de handelshuurovereenkomsten toepast of ernaar verwijst, en partijen, door enerzijds aanvraag van huurhernieuwing en anderzijds het voorbrengen van aanbiedingen van derden,

bevestigden de bedoeling te hebben gehad hun huurcontract te beschouwen als onderworpen aan de wetgeving op de handelshuurovereenkomsten.

Er is meer : sinds de wijziging, aangebracht bij artikel 1, 1°, van de wet van 29 juni 1955, zijn de bepalingen van de wetgeving op de handelshuurovereenkomsten ook toepasselijk op onroerende goederen, die door de onderhuurders in hoofdzaak gebruikt worden voor een kleinhandel of een ambachtsbedrijf in rechtstreeks contact met het publiek. Dit is hier van meet af aan het geval geweest en zelfs de bedoeling, aangezien artikel 7 van het huurcontract bepaalt dat de huurders gerechtigd zijn onder te verhuren.

Het is ook niet nodig dat de huurster, die aanspraak maakt op de huurhernieuwing, eigenares is van de in het huurgoed, door de onderhuurders, gedreven handelszaken (*idem*, nr. 1399 e.v.).

2. Derden-aanbiedingen

De vordering tot huurhernieuwing werd gedaan door eerste verweerster bij brief van 25 augustus 1977, aangetekend verstuurd aan tweede verweerster op 8 september 1977, met voorstel van behoud der thans geldende huurvoorwaarden, met enkele wijzigingen betreffende de toepassing van de indexclausule en ontslag van de haar contractueel ten laste zijnde eigenaarsherstellingen.

Nu het door tweede verweerster, in antwoord daarop, tijdig aan eerste verweerster kenbaar gemaakt aanbod van de heer V. werd afgewezen als ongeldig — dient alleen nog de waarde van de door tweede verweerster gedane kennisgevingen der aanbiedingen van de P.V.B.A. M. en van Michel De B., waarvan eerste verweerster de ontvanke-lijkheid en de geldigheid betwist, te worden onderzocht.

a) *Berusting door tweede verweerster in huurhernieuwing ten voordele van eerste verweerster ?*

Bij brief van 23 februari 1979 schreef zekere Manu D. aan eerste verweerster (in de Franse taal door ons voldoende verstaan ter vertaling als volgt) :

«Betreffende huur van het gebouw (...)

«Aangezien U geen bankoverschrijving hebt gedaan, sturen wij U deze brief, U vragende :

1. de index van januari 1979 : 91.140 x 4 %, 3.645 fr.

2. de huur vanaf 1.2.1979 beloopt per trimester 94.785 fr.

Wij verwachten een cheque van U wentwege».

Eerste verweerster is van oordeel dat deze brief renun- ciatie inhoudt vanwege tweede verweerster van haar recht op weigering van de huurhernieuwing door een nieuw der- den-aanbod.

Eerste verweerster zou eraan zelfs kunnen toevoegen dat deze brief meteen een aanvaarding inhoudt van de huurhernieuwing onder de tot 1 februari 1979 lopende huurvoorwaarden, althans wat de huurprijs betreft.

Het is evenwel niet bewezen en allerminst te vermoeden dat de heer Manu D., die blijkbaar belast was met de inning der huurgelden, zo maar bekwaamheid bezat en opdracht had om afstand van recht te doen namens tweede ver- weerster ten aanzien van de voor ons aanhangige vorderin- gen, betwistingen en rechten.

Blijkbaar heeft hij niets anders bedoeld dan de gelden te innen die, volgens de huidige stand van zaken, alleszins verschuldigd waren, aangezien eerste verweerster, min- stens in feite, thans nog altijd het besproken goed in huur houdt en, in afwachting van een gerechtelijke beslissing

betreffende de huurhernieuwing toch huurgeld dient te be- talen.

Terloops zij aangestipt hoe weinig realistisch de wet- gever was toen hij toeliet de geldigheidsduur van een der- den-aanbod te beperken tot drie maanden, zoals hier toege- past, terwijl het onmogelijk is de minste betwisting desaan- gaande af te handelen binnen een dergelijke termijn. Dit leidt tot bijna onontwarbare toestanden zoals het onderha- vige geschil, waarbij de nog altijd in betwisting zijnde huurhernieuwing moest ingaan op 1 februari 1979, en er, in afwachting van deze beslissing, toch niet aangenomen kan worden dat de op huurhernieuwing aanspraak makende huurster het huurgoed zou blijven betrekken zonder beta- ling van minstens de voor 1 februari 1979 gangbare huurprijs.

b) *Ongeldigheid van de kennisgeving der aanbiedingen van derden*

Tweede verweerster heeft zich vergenoegd, zowel bij haar aangetekende brief van 23 april 1979 als bij haar aan- getekende brief van 10 mei 1979, aan eerste verweerster mede te delen dat respectievelijk de P.V.B.A. M. en de heer Michel De B. een derden-aanbod deden, zoals om- schreven in deze door haar alleen ondertekende brieven.

Ter betwisting van de geldigheid dezer kennisgevingen brengt eerste verweerster meerdere motieven voor, waar- van het eerste is : dat tweede verweerster verzuimd heeft een exemplaar van het door de derde ondertekend aanbod te voegen bij haar kennisgeving, of minstens deze ken- nisgeving te hebben laten medeondertekenen door de der- de-aanbieder.

Hoewel de wetgever niet uitdrukkelijk vermeldt dat de mededeling van het derden-aanbod aan de huurder, bij aangetekende brief of deurwaardersexploot, vergezeld moet zijn van een door de derde ondertekend exemplaar van zijn aanbod, gewaagt artikel 21 van de wetgeving op de handelshuurovereenkomsten nochtans van «de kennisge- ving van dit aanbod», zodat het precies dit aanbod is het- welk aan de huurder ter kennis dient te worden gebracht.

Indien men zou kunnen beweren dat het voldoende is dat de verhuurder alle termen van het derden-aanbod relateert in zijn brief van kennisgeving, dan moet, in dit geval, min- stens deze brief medeondertekend zijn voor akkoord door de derde-aanbieder, aangezien deze brief dan gelijk te stel- len is met een door de betrokken partijen ondertekend derden-aanbod.

Vooraleer een derden-aanbod in acht te nemen, is het een essentieel recht van de huurder : zich erover te kunnen vergewissen dat dit derden-aanbod *bestaat*.

Daartoe is een niet ondertekend aanbod zonder waarde (Pauwels en Raes, *Huishuur en handelshuur*, nr. 469), a fortiori een onzichtbaar aanbod.

Het zou tegen alle rechtsbegrippen indruisen dat een loutere affirmatie van degene, die zich erop beroept, zou volstaan.

Dit aan te nemen zou trouwens regelrecht indruisen tegen een der hoofdbekommernissen van de wetgever in deze materie nl. het gevaar voor bedrog zoveel mogelijk te voorkomen.

Ten overvloede kan daaraan nog toegevoegd worden dat, bij gebreke van mededeling van het derden-aanbod of min- stens bij gebreke van medeondertekening door de derde- aanbieder van de kennisgeving ervan door de verhuurder, het niet bewezen is dat het derden-aanbod reeds bestond binnen de termijn, bepaald in artikel 22 in fine, waarin de

verhuurder ervan kennis moet geven aan de huurder.

Het zou maar al te gemakkelijk zijn eerst het antwoord of het gemis aan antwoord van de huurder af te wachten om daarna, naar gelang van de omstandigheden, al dan niet een derden-aanbod op te maken en dit te antidateren.

De door tweede verweerster aan eerste verweerster gedane kennisgevingen van de hier besproken derden-aanbiedingen zijn derhalve ongeldig, alleen reeds om de hierboven vermelde reden (zie over deze kwestie La Haye en Van Kerckhove, *Les baux commerciaux*, nrs. 1828-1829).

Het is derhalve overbodig de andere door eerste verweerster ingeroepen motieven te bespreken, alsook acht te slaan op het door eerste verweerster, in haar op 18 mei 1979 verstuurde aangetekende antwoordbrief, subsidiair voorzichtigheidshalve gedane aanbod, gelijk aan dat van de P.V.B.A. M.

(...)

RECHTSPRAAK IN KORT BESTEK

Hof Gent (4e Kamer), 25 januari 1980

Wapens — Jachtwapen met kijker — Niet noodzakelijk verboden wapen.

Aan beklaagde wordt o.m. ten laste gelegd: A. een verboden wapen te hebben vervaardigd, hersteld, te koop gesteld, verkocht, uitgedeeld, ingevoerd of vervoerd, opgeslagen of gedragen (wet van 3 januari 1933, art. 4). Het hof ontslaat hem om de volgende reden van rechtsvervolg-

ging: «Het feit A is evenmin als voor de eerste rechter bewezen. Het aanbrengen van een verrekijker op een jacht- of sportwapen brengt niet noodzakelijkerwijze mee dat dit wapen een verboden wapen zou worden.»

(Voorzitter: de h. Van Balberghe—Raadsheren: de hh. Tytgat en De Maesschalck—Advocaat-generaal: de h. De Geest—Advocaat: mr. Van Hecke—In de zaak: P).

NOOT—Over jachtwapens met kijker

1. Het hof aanvaardt dat het aanbrengen van een kijker op een jacht- of sportwapen het karakter van dit wapen niet verandert en dat een precisiegeweer niet als een verboden wapen onder de toepassing van art. 3 van de Wapenwet van 3 januari 1933 valt (*anders*: Corr. Brussel, 30 januari 1978, R.W., 1977-78, 2467, met noot).

2. Het hof voegt er echter bij dat de kijker niet «noodzakelijkerwijze» meebrengt dat het wapen een verboden wapen is, m.a.w. dit zou van de omstandigheden afhangen. Een dergelijke interpretatie vindt echter geen steun in de wet. Het is niet omdat met behulp van een objectief van op grote afstand kan worden gevraagd of omdat de kijker aan een sportwapen een uitzonderlijke precisie geeft, dat het geweer een geheim of verdoken wapen wordt.

Ook met een pistool, met een buks of met een mauser kan men zich 's nachts verdoken opstellen en een tegenstander

onverhoeds neerknallen, maar de omstandigheden waarin het wapen wordt gebruikt, kunnen het karakter van het wapen niet veranderen.

3. Er bestaat sedert verscheidene jaren actief infrarood gereedschap, dat door middel van infrarode belichting van het terrein nachtelijke observatie mogelijk maakt. Anderzijds is er ook reeds een zuiver passief lichtversterkende nachtzichtapparatuur (bv. noctron, noctavid, riflescoop, hyper-miniscoop) die met behulp van een catadioptrisch objectief het zichtveld bij nacht verruimt tot méér dan 500 m.

Deze apparaten, die thans op een geweer kunnen worden aangebracht en slechts anderhalve kg wegen, zijn nog zeer duur en zijn bijna uitsluitend voor militaire doeleinden bruikbaar, maar het is niet uitgesloten dat ze vroeg of laat in een aangepaste vorm in de handel verschijnen.

Deze apparatuur valt niet onder de Wapenwet en in voorkomend geval zal de wetgever het bezit en de handel in deze apparatuur moeten reglementeren.

4. Het is echter nog heel wat anders wanneer deze apparaten of tuigen gebruikt worden om te jagen. Men kan best aannemen dat het aanbrengen van een kijker op het jacht- of sportwapen van dit wapen een verboden tuig in de zin van art. 8 van de Jachtwet maakt (Corr. Aarlen, 3 maart 1975, *Jur. Liège*, 1977-78, 45).

Hetzelfde geldt voor het gebruiken van infrarood apparatuur of andere nachtzichtapparaten, al dan niet op het wapen gemonteerd. De wetgever heeft geen beperkende lijst van de verboden tuigen opgesomd en alle onfaire middelen om het wild op te sporen, te doden of te bemachtigen zijn verboden (L. Ulrix, *Jacht*, 2e ed., p. 73, nr. 186, A.P.R.). Unfair en abnormaal zijn alle middelen die strijdig zijn met de gebruikelijke techniek van de jacht.

5. Wat unfair is voor de jacht op een bepaald soort wild, kan volkomen normaal zijn voor de jacht op andere diersoorten. Het komt aan de feitenrechter toe uit te maken wat voor unfair kan doorgaan. Wie 's nachts op everzwijnen jaagt heeft het met een precisiegeweer zo gemakkelijk om deze dieren neer te leggen dat het niet meer om een normale jacht, maar om een afslachting gaat (Corr. Aarlen, 3 maart 1975, *Jur. Liège*, 1977-78, 45; *anders*: Corr. Aarlen, 9 mei 1977, *Jur. Liège*, 1977-78, 45). Ook de strafrechter moet het wild een kans gunnen.

A. Vandeplas

Hof Brussel (3e Kamer), 2 april 1980

Lijkschouwing — Na verkeersongeval — Verzoek tot opgraving ten einde na te gaan of slachtoffer was aangetast door een ziekte die zijn levensduur zou hebben beperkt — Kort geding — Geen concrete bewijsgrond van bewering over ziekte — Afwijzing.

De beschikking (Pres. Rb. Brussel, 3 maart 1980), waarbij wordt afgewezen een verzoek tot opgraving van een lijk en tot benoeming van een deskundige met opdracht een autopsie te verrichten, wordt op de volgende gronden bevestigd:

«Overwegende dat Roger G. die door Jacques T., zijn aangestelde, vergezeld was, op 3 februari 1980, een zwaar verkeersongeval veroorzaakte waarbij de inzittende van zijn voertuig de dood vond;

«Dat er vermoedens bestaan dat de bestuurder, op het ogenblik der feiten, zich in staat van dronkenschap bevond, welke omstandigheid door het strafrechtelijk onderzoek dient te worden vastgesteld;

«Overwegende dat de oorspronkelijke vordering die voor de voorzitter der rechtbank van eerste aanleg, rechtdoende in kort geding, ingesteld werd, strekt tot de opgraving van het lijk van wijlen Jacques T. en de aanstelling van een wetsdokter om autopsie te verrichten, met het oog op het bepalen van de vermoedelijke levensduur van het slachtoffer, indien zou blijken dat dit aangetast was door een ziekte of door kwalen die buiten verband met het verkeersongeval van 3 februari 1980 een vervroegde dood tot gevolg zouden kunnen hebben;

«Overwegende dat appellant verklaart dat zijn eis enkel en alleen tot doel heeft de vrijwaring van zijn later te verdigen burgerlijke belangen; dat hij derhalve aanvoert dat, hoewel geen enkel materieel bewijs dienaangaande kan worden overgelegd, het algemeen bekend stond dat wijlen Jacques T. aan kanker leed zodat zijn levensduur hierdoor ten zeerste was beperkt;

«Overwegende dat de n.v. P. verwijst naar de motieven van het door haar verzekerde neergelegde verzoekschrift;

«Overwegende dat geïntimeerde een geneeskundig attest van 6 maart 1980 voorlegt waarbij dr. V. verklaart dat wijlen Jacques T. nooit aan kanker heeft geleden: 'Hij was voor geen enkele aandoening in behandeling. T. nam geen enkele medicatie. Er is geen enkele reden om ook maar te veronderstellen dat (hij) leed aan een ernstige aandoening';

«Overwegende dat onderstreept dient te worden dat de strafinformatie voor de onderzoeksrechter te Brussel, ingesteld ten laste van Roger G., nog hangende is;

«Overwegende dat ter zake appellānt noch de vrijwillige tussenkomende partij een concrete bewijsgrond naar voren brengen om hun beweringen te staven.»

(Voorzitter: de h. Poupart—Raadsheren: de h. Kebers en mevr. Declerck—Openbaar ministerie: de h. Geyskens—Advocaten: mrs. Van Vlaenderen, De Vleeschouwer en Vanderstadt—In de zaak: G. t/ V. en N.V. P.).

NOOT—Zie Arbh. Antwerpen, 19 december 1979, R.W., 1979-80, 2262; Hof Gent, 7 december 1978, *ib.*, 1978-79, 1512; Hof Antwerpen, 29 juni 1977, *ib.*, 1977-78, 1890.

Hof Antwerpen (Se Kamer), 3 april 1980

Verzekering — Motorrijtuigen — Regresvordering van verzekeraar tegen verzekerde die door de politierechter tot afzonderlijke straffen wegens overtreding van het Wegverkeersreglement en wegens alcoholintoxicatie is veroordeeld — Strafrechter heeft over oorzakelijk verband geen uitspraak gedaan — Bewijs van oorzakelijk verband tussen alcoholintoxicatie en schade.

Geïntimeerde, die een verkeersongeval had veroorzaakt, werd door de strafrechter veroordeeld tot twee afzonderlijke straffen wegens overtreding van art. 10.1.3° Weg-

verkeersreglement en art. 34, 1°, Wegverkeerswet. Appellante, zijn verzekeraar, vordert van hem de sommen terug die zij aan de door het ongeval benadeelde heeft betaald.

Met verwijzing naar Cass., 27 januari 1978, R.W., 1977-78, 2211, verwerpt het hof de stelling van geïntimeerde, dat er geen oorzakelijk verband bestaat tussen de alcoholintoxicatie en het ongeval, daar de strafrechter twee afzonderlijke straffen heeft uitgesproken. Het hof stelt dienaangaande vast dat de strafrechter zich ertoe beperkt heeft beide misdrijven bewezen te achten en er afzonderlijke straffen op toe te passen, zonder de oorzaak van het ongeval en van de schade aan een van de misdrijven toe te schrijven en zonder zelfs van de schade gewag te maken. Het hof beslist vervolgens:

«Overwegende dat derhalve de vraag of de alcoholintoxicatie inderdaad — zoals appellante beweert — de oorzaak of een van de oorzaken van het ongeval en van de schade is geweest, gesteld blijft en zal moeten worden opgelost in het raam van het onderhavige geding;

«Overwegende dat in dit verband vooreerst dient te worden opgemerkt dat geïntimeerde door de strafrechter vrijgesproken werd van de telastlegging D (overtreding van art. 35 van de Wegverkeerswet) en dat hij bijgevolg niet moet bewijzen dat het ongeval geen verband houdt met de dronkenschap (art. 25, 10, van de modelpolis) doch dat integendeel appellante moet bewijzen dat het ongeval te wijten is aan een zware fout van geïntimeerde (art. 25, 9, van modelpolis);

«Overwegende dat, in strijd met de zienswijze van appellante, dit bewijs door het strafdossier niet ten genoegen van recht geleverd is; dat het alcoholgehalte van 1,62 milligram niet van die aard is dat het op zichzelf het oorzakelijk verband met het ongeval zou bewijzen; dat het feit dat bij de aankomst van de verbalisanten geïntimeerde tegen zijn wagen leunde mogelijk verband hield met zijn gevorderde leeftijd (71 jaar) en/of de emotie voortspruitend uit de aanrijding of de aankomst van de rijkswacht; dat de aanrijding zelf — ook indien de aansprakelijkheid van geïntimeerde daarvoor evident blijkt te zijn — evengoed kan worden verklaard door de overtreding van art. 10.1.3° van het Wegverkeersreglement (telastlegging A) alleen, zonder dat deze op haar beurt noodzakelijk door de alcoholintoxicatie veroorzaakt moet zijn geweest; dat ten slotte uit het feit dat geïntimeerde zich nadien meer dan een maand na het ongeval, opnieuw in verbinding stelde met het parket, geen nuttige besluiten met betrekking tot het oorzakelijk verband getrokken kunnen worden, aangezien uit zijn desbetreffende ondervraging de verbalisanten alleen meenden te kunnen opmaken dat betrokkene als 'een weinig achterlijk zonder bepaald zenuwziek te zijn' kon worden beschouwd.»

Volgt bevestiging van het beroepen vonnis (Rb. Mechelen, 6 november 1978), dat de vordering heeft afgewezen.

(Voorzitter: de h. Meers — Raadsheren: de hh. Janssens en Van Gelder—Advocaten: mrs. Van der Stichelen en De Schoenmaecker—In de zaak: N.V. C. t/ De C.)

Hof Brussel (5e Kamer), 16 mei 1980

Vervoer — C.M.R. — Vervoerde goederen onderweg bij verkeersongeval beschadigd — Op advies van de geadresseerde naar de afzender teruggevoerd — Door afzender geweigerd — Vordering tot schadevergoeding — Verjaring — Termijn — Een jaar na afloop van een termijn van drie maanden na de sluiting der vervoerovereenkomst.

«Overwegende dat, waar de n.v. S.-D. in opdracht van de n.v. V., verzekerde van de n.v. O., een geprefabriceerd constructie-element over de weg door middel van een combinatie vervoerde van Montsout (in Frankrijk) naar Seilles (in België), toen het ongeval plaatsgreep, de eerste rechter terecht opmerkt dat de vordering van de n.v. O. en de n.v. V. tegen de n.v. S.-D. stoelt op een overeenkomst tot internationaal vervoer van goederen over de weg (C.M.R. gesloten op 19 mei 1956 te Genève — Wet van 4 september 1962); dat anderzijds hun vordering tegen de maatschappij P. is gebaseerd op de quasi-delictuele aansprakelijkheid;

«Overwegende dat de zienswijze van de eerste rechter, volgens welke hij de vordering van de n.v. V. niet toelaatbaar verklaarde bij ontstentenis van belang aangezien zij werd vergoed en geen aanspraken meer laat gelden, dient te worden beaamd;

«Overwegende dat de n.v. S.-D. ten onrechte aanvoert dat de vordering van de n.v. O. betreffende de schade aan de vervoerde goederen verjaard zou zijn door verloop van één jaar, overeenkomstig artikel 32, § 1, a, C.M.R., daar op 20 augustus 1974 gedagvaard, de vordering werd ingesteld een jaar en vierenvijftig dagen na de levering van de beschadigde vervoerde goederen te Montsout op 27 juni 1973;

«Overwegende immers dat uit de overgelegde stukken blijkt dat het vervoerde materiaal grotendeels werd beschadigd en op advies van de geadresseerde naar de afzender werd teruggevoerd; dat in die omstandigheden, daar het constructieelement niet werd afgeleverd aan de geadresseerde, de n.v. V., dit geval van gedeeltelijk verlies of beschadiging niet onder toepassing van artikel 32, § 1, a, kan vallen; dat derhalve de verjaring begint te lopen, na afloop van een termijn van drie maanden na de sluiting van de vervoerovereenkomst op 6 juni 1973, overeenkomstig artikel 32, § 1, c, derwijze dat het verval van de vordering door verjaring, gegrond op de vervoerovereenkomst op 6 september 1974 zou verwezenlijkt zijn, d.i. na het instellen van de vordering op 20 augustus 1974;

«Overwegende dat eveneens vaststaat dat de afzender X., die de teruggevoerde goederen niet heeft aanvaard geen geadresseerde is geworden, zodat de vervoerder de goederen niet kan hebben afgeleverd (cf. Libouton, «Les transports routiers internationaux», *J.T.*, 1972, 404, nr. 88 en de er geciteerde rechtspraak, o.a. Hof Brussel, 28 juni 1969, *Eur. Transp. Law*, 925).»

(Voorzitter: de h. Wauters—Raadsheren: de h. Wynant en mevr. Lamberty-Schandevyl—Advocaten: mrs. Bosmans, Carre, Van Raemdonck en Glorie—In de zaak: N.V. S.-D. t/ N.V. O. en maatschappij naar Frans recht P. t/ N.V. O., N.V. V. en N.V. S.-D.)

MEDEDELINGEN

Bedenkelijke bezuinigingen op de begroting van Justitie

De Senaat heeft in haar vergaderingen van 19 en 20 november 1980 beraadslaagd over de begroting van justitie voor 1980 en de aanpassing van de begroting van 1979.

Deze begroting bedraagt minder dan 2% van de totale rijksbegroting. Desondanks werd hierop ook bezuinigd.

Niemand zal betwisten dat de staat zuinig met het geld moet omgaan maar sommige besparingen wekken toch wel grote verwondering.

Dit is o.m. het geval op het gebied van de rechtshulp.

Op 9 april 1980 werd de wet bekrachtigd houdende een deeloplossing van het probleem van de rechtshulp en ter regeling van de advocaten-stagiairs, belast met de rechtsbijstand. In de Kamercommissie voor Justitie verklaarde de minister van Justitie, dat voor 1980 een krediet van ongeveer 30 miljoen fr. was uitgetrokken (Parl. St. Kamer 1979-1980, nr. 478/2,4). Thans wordt het krediet, dat reeds bijzonder laag was ingetrokken.

Een ander voorbeeld betreft de verbetering van het wetgevend werk.

De klachten over de slechte redactie van wetten en wetjes zijn bekend. Om daarin verandering te brengen werd op initiatief van wijlen senaatsvoorzitter Vandekerckhove een werkgroep samengesteld uit de heren Pierson, Vanderpoorten en de Stexhe ten einde te onderzoeken wat op ministerieel en parlementair niveau kon worden gedaan om de toestand te verbeteren. De werkgroep hield een aantal vergaderingen, waaraan o.m. de voorzitter van de Senaat, de fractievoorzitter, de procureur-generaal bij het Hof van Cassatie en andere hoge magistraten deelnamen. Op grond van de besluiten van die werkgroep verklaarde de toenmalige minister dat hij om de oprichting zou verzoeken van een groep rechtsgeleerden, die bij verschillende departementen zouden kunnen worden gedetacheerd om er de wetteksten op te stellen en die in dienst zouden worden genomen op grond van een examen.

De ministerraad aanvaardde dit voorstel niet omdat het twintig miljoen zou kosten.

Tijdens de vergadering van de Senaat op 19 november 1980 (Beknopt verslag - Gewone zitting 1980-1981, 72) herinnerde senator de Stexhe hieraan met de vraag aan de minister «Vindt U het redelijk, dat men, geen twintig miljoen wil uitgeven om onze instrumenten op wetgevend gebied te verbeteren?»

Bij zijn kritiek op de voorgestelde en aangenomen bezuinigingen - ook terzake van de bescherming van het privé-leven en het penitentiair beleid - constateerde senator Storme, dat in een zeer nabije toekomst de begroting van justitie niet eens meer 1,5 perc. van de nationale begroting zou uitmaken. Hij zag daarin «een duidelijke aanwijzing, dat we niet langer een rechtsstaat zijn».

Alles heeft zijn grenzen.

Aantal geplaatste minderjarigen door jeugdrechters en/of jeugdbeschermingscomités

Senator Hostekint vroeg aan de minister van Justitie en Institutionele Hervormingen hoeveel kinderen er tijdens het jaar 1979 en tijdens het eerste semester van het jaar 1980 werden geplaatst door jeugdrechters en/of jeugdbeschermingscomités in diverse instellingen en instituten, met opgave van de volgende details:

1. Aantal geplaatste kinderen per gerechtelijk kanton in het Nederlandstalig landsgedeelte;
2. Per gerechtelijk kanton de ouderdom van deze kinderen in te delen in voorschools, fröbel-, lager en secundair onderwijs;
3. Volgens indeling vermeld sub 2, aan welke instellingen of instituten deze kinderen worden toevertrouwd (vrije of rijksinstellingen);

4. Volgens indeling vermeld sub 2 en sub 3, voor welke kinderen financieel moet worden tussengekomen bij hun plaatsing.

Tevens vroeg hij op welke basis er geoordeeld wordt om deze kinderen aan een bepaalde instelling of instituut toe te vertrouwen, hoe er rekening gehouden wordt met de vrijheid van keuze van ouders en/of voogden wat keuze van het onderwijsnet betreft en hoeveel kinderen er aldus van het officieel onderwijs naar het vrij onderwijs tijdens de hoger vermelde periode werden overgeplaatst.

De minister verstrekke de navolgende antwoorden:

1. Aantal geplaatste minderjarigen per gerechtelijk arrondissement (Vlaamse landsgedeelte)

A. Toestand op 31 december 1979

Arrondissement	Jeugdbeschermingscomité	Jeugdrechtsbank
Antwerpen	57	1359
Mechelen	4	372
Turnhout	58	119
Brussel	33	510
Leuven	49	433
Brugge	55	582
Ieper	17	217
Kortrijk	41	701
Veurne	8	177
Dendermonde	70	470
Gent	92	1025
Oudenaarde	34	247
Hasselt	3	228
Tongeren	-	232
	521	6672
		7193

B. Toestand op 30 juni 1980

Arrondissement	Jeugdbeschermingscomité	Jeugdrechtsbank
Antwerpen	55	1381
Mechelen	5	344
Turnhout	62	130
Brussel	40	504
Leuven	52	430
Brugge	54	582
Ieper	17	228
Kortrijk	46	717
Veurne	8	169
Dendermonde	77	489
Gent	88	1025
Oudenaarde	46	247
Hasselt	6	227
Tongeren	-	241
	556	6716
		7272

Er zijn geen statistische gegevens voorhanden die toelaten, per gerechtelijk arrondissement, de geplaatste minderjarigen in te delen in voorschools, fröbel-, lager en secundair onderwijs.

Evenwel volgt hierna een tabel vermeldende het aantal geplaatste minderjarigen ingedeeld volgens hun leeftijd.

Leeftijd	Toestand op 31 december 1979	Toestand op 30 juni 1980
Van 0 tot 1 jaar	30	30
Van 1 tot 2 jaar	63	64
Van 2 tot 3 jaar	119	102
Van 3 tot 4 jaar	151	164
Van 4 tot 5 jaar	182	179
Van 5 tot 6 jaar	217	215
Van 6 tot 7 jaar	223	237
Van 7 tot 8 jaar	268	254
Van 8 tot 9 jaar	329	312
Van 9 tot 10 jaar	365	365
Van 10 tot 11 jaar	372	363
Van 11 tot 12 jaar	386	413
Van 12 tot 13 jaar	431	420
Van 13 tot 14 jaar	530	481
Van 14 tot 15 jaar	558	574
Van 15 tot 16 jaar	659	629
Van 16 tot 17 jaar	645	693
Van 17 tot 18 jaar	628	691
Van 18 tot 19 jaar	479	501
Van 19 tot 20 jaar	333	325
Van 20 tot 21 jaar	225	260
	7193	7272

3. Het toevertrouwen van deze minderjarigen aan instellingen of instituten gebeurt, overeenkomstig de wet van 8 april 1965 betreffende de jeugdbescherming, ingevolge beslissingen genomen door:

a) De jeugdbeschermingscomités: artikel 2, lid 2, van voormelde wet;

b) De jeugdrechtsbanken: artikel 37 van voormelde wet.

In hetzelfde verband wordt ook verwezen naar de bepaling van artikel 76 van voormelde wet wat betreft de eerbiediging van de goddienstige en wijsgerige overtuiging en de taal van de gezinnen waartoe de minderjarigen behoren niet alleen door de gerechtelijke en administratieve overheden doch ook door de natuurlijke personen of rechtspersonen, de verenigingen, instellingen of inrichtingen die hun medewerking dienen te verlenen bij uitvoering van de genomen maatregelen.

4. De toelagen per dag onderhoud en opvoeding waarop de inrichtingen die minderjarigen opnemen geplaatst in uitvoering van de wet van 8 april 1965 betreffende de jeugdbescherming aanspraak kunnen maken worden vereffend ten laste van de kredieten daartoe ingeschreven op de begroting van het departement.

(Vragen en Antwoorden — Senaat — Zitting 1980-1981, 11 november 1980, nr. 5, 148).

TIJDSCHRIFTEN

Ars Aequi

jg. 1980 — November

Bijzonder nummer over Energierecht—De structuur van de energievoorziening—Energie, ruimtelijke ordening en milieu—Internationaal energierecht—Nationaal energierecht en Instrumenten — Beleidsvoorbereiding en besluitvorming.

Recueil Dalloz Sirey

1980 - 36e cahier — 29 oktober 1980

Jean Vasserot, Le tarif des avoués près les cours d'appel—Jurisprudence—Législation.